

**XIINXAALA FAYYADAMA AFAANII KITAABA SEENAA
ABISHEE GARBAAFI GOOTOTA OROMOO BIROO**

CHAALAWU HULLUFEE

**YUUNVARSIITII ADDIS ABABAA
KOOLLEJJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUFU FOOKLOORII**

**HAGAYYA, 2009/2017
FINFINNEE**

**Xiinxala Fayyadama Afaanii Kitaaba Seenaa Abishee
Garbaafi Gootota Oromoo Biroo**

Chaalawu Hullufee

Gorsaa: Addunyaa Barkeessaa (PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
MUUMMEE AFAAN OROMOOFI OGBARRUU
BARSIIISUUN GAMSAAN GUUTTACHUUF MUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIIF
DHIHAATE**

**YUUNVARSIITII ADDIS ABABAA KOOLLEJJII
NAMOOMAA, QORANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII**

**HAGAYYA, 2009/2017
FINFINNEE**

YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA

Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo fi og-barruu guuttachuuf Chalawu Hullufee Mataduree “*Xiinxala Fayyadama Afaanii Kitaaba Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo*” jedhu sadarkaa ulaagaa Yunivarsiitiin guutee jira.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____Mallattoo_____Guyyaa _____

Qoraa Keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Itti Gaafatamaa Muummee ykn Walitti Qabaa Sagantaa Digirii Lammaffaa

Axereera

Kaayyoon qorannoo kanaa inni guddaan fayyadama afaanii kitaaba seenaa namootaa irratti barraa'an xiinxaluudha. Kitaabni qorannoo kanaaf filatame matadureen isaa "Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo" kan jedhu yommuu ta'u, kitaabbichi bara 2010 barreessaa Ginbaar Nagaraatiin maxxanfamee gabaarra kan oole yommuu ta'u, maxxansi lammaffaan ammoo bara 2013 maxxanfame. Kitaaba kana jalqabaa qabee hanga dhumaatti tokkoon tokkoo fuula isaa irratti xiyyeeffachuun dhimaa qorannoo kanaaf irra deddeebi'uun dubbisuun hojirra ooleera. Malli qorannoo kanaa mala akkamtaa yommuu ta'u, mala akkamtaa keessaa iddatto akkaayyoottii fayyadamuun kitaabichi mala miti carraatiin filameera. Qorannoon kun akka waliigalaatti, fayyadama afaanii kitaaba seenaa Abishee Garbaafi gootota Oromoo biroo jedhurratti hanqina jiruufi hanqina mula'ateef yaada furmaataa kaa'uun barreessitoonni biroo kitaaba seenaa barreessan yoo dhimma itti bahan gargaaruu danda'a. Kanumarraa ka'uun, ragaalee sakatta'a dookumentiitiin funaannamanii jiru. Ragaaleen funaanamanis, mala ibsaa fayyadamuun qaacceffamaniiru. Sabababiin isaas, qorannoon kun gosa qorannoo qulqullinaa waan ta'eef adeemsa kanatti dhimma bahame. Fayyadama afaanii ilaalchisee barreessaan kitaaba keessatti itti gargaarame kan akka fayyadama jechootaa, malleen dubbii, mammaaksota, jechamoota, geerarsa kitaabicha keessatti argaman dhimma isaan tajaajilaniif wajjiin walqabsiisuun ibsameera. Hanqinoonni fayyadama afaaniin walqabatee kitaabilee seenaa keessatti mul'achuun ammoo, seenaan barreeffamu sirriin ergaa darbuu barbaaddame sana jallisuu waan danda'uuf barreessitoonni kitaabilee seenaa barreessan of eeggannoo osoo taasisanii gaariidha. Dhumarrattis, fayyadama afaanii karaa barreeffamaan jiru ilaalchisee hanqinaalee jiran kaasuun yaada furmaataa keessatti kaa'amanii jiru.

Galata

Kaayyoon qorannoo kanaa akka galma ga'uuf jalqabaa hanga dhumaatti yeroo isaanii osoo hinqusatin dadhabbiifi nuffii tokko malee gorsaafi deeggarsa ogummaa kan naaf kennaa turan gorsaa koo Addunyaa Barkeessaa (PhD) galatni isaanii bakka olaana qaba. Dabalataanis, gorsi isaan naaf gochaa turan milkaa'ina qorannoo kanaatiif gahee olaanaa waan taphateef irradeebi'uun hedduun galatoomfadha.

Gama biroon, maatii koo deeggarsa barbachisu hunda naaf gochuun na barsiisaaniif galata guddaa qabdu. Oolmaa naaf taataniif gatii keessaan waaqni haabaasu. Isuma kanaan wal-qabatee kayyoon qorannoo kanaa akka bakka barbaadame sana gahuuf kan na cinaa dhaabbachaa na jajjabeessaa turte haadha manaa koo Mastaawot Asaffaa galanni isheen qabdu iddoo olaanaa qaba. Dabalataanis, hiriyoota koo dhimma qorannoo kanaa irratti na cinaa dhaabbachuun deeggarsa ogummaan na gargaaraa turan hundaaf galanni koo heddudha.

Jibsoo

Akkamtaa-	Mala qorannoo ka'umasaafi fidumsaa ragaan ittiin qaacceffamu.
Bakara-	Eeboo
Bordoo-	Ulee furdaa namoonni tokko tokko ittiin dhadhaabbataa deeman.
Dareeda-	Iddoo handaaqqoon bultu.
Fayyadama afaanii-	Tajaajila afaan haala (context) adda addaa keessatti hojii irra oolu.
Misaa-	Qaama hormaataa dhiiraa

Baafata

Qabiyyee

Fuula

Axereera	i
Galata	ii
Jibsoo	iii
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1 Ariirrata Qo’annichaa	1
1.2 Ka’umsa Qo’annichaa.....	4
1.3 Kaayyoowwan Qo’annichaa	5
1.4 Faayidaa Qorannichaa.....	6
1.5 Daangaa Qo’annichaa	6
1.6 Hanqina Qorannichaa.....	7
1.7 Qindoomina Qorannichaa	7
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	8
2.1 Seensa	8
2.2 Maalummaa Fayyadama Afaanii	8
2.3 Fayyadama Afaanii Seenaa Gootaa Ibsuu Keessatti.....	8
2.4 Maalummaa Jechaa	9
2.5 Gosoota Jechootaa	9
2.6 Jechootaafi Hiika Jechootaa.....	10
2.6.1 Hiika Sirrii	10
2.6.2 Hiika Dhokataa	10
2.7 Barreeffama Keessatti Fayyadama Jechootaa.....	11
2.7.1 Filannoo Jechootaa.....	11
2.7.2 Jechoota Loogaa.....	13
2.8 Garaagrummaa Loogawwan Afaan Oromoo	14
2.9 Malleen Dubbii	15
2.10 Mammaaksa	18
2.10.1 Mammaaksi Afaan Keessatti Faayidaa Maali Qaqaba?.....	18
2.10.2 Haala Akkamii Keessatti Dhimma Itti Bahama.....	18
2.10.3 Mammaaksi Fayyadama Afaanii Keesstti Akkamitti Ilaallamuu Danda’ama.....	19
2.11 Jechama.....	20
2.12 Geerarsa	21

BOQONNAA SADII: SAXAXAAFIMALLEEN QO’ANNOO	23
3.1 Saxaxaa Qorannichaa.....	23
3.2 Iddattoo Qorannichaa.....	23
3.3 Madda Ragaa Qorannichaa	24
3.4 Meeshaa Odeeffannoon Ittiin Funaaname	24
3.5 Mala Odeeffannoon Itti Hiikameefi Qaacceffame.....	25
BOQONNAA AFUR: XIINXALAAFI QAACCESSA ODEEFFANNOO.....	26
4.1 Ibsa Gabaabaa KitaabaSeenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroorratti	26
4.2 Qaaccessa Fayyadama Afaanii Kitaabicha Keessatti	27
4.2.1. Jechoota Loogaa.....	28
4.2.1.1. Looga Sadarkaa Sagalee	29
4.2.1.2. Looga Sadarkaa Latii/Dhamjechaa/	29
4.2.1.3. Looga Sadarkaa Jechaa	31
4.2.2 Jechoota Safuu	31
4.2.3. Jechoota Moggoo	32
4.2.4. Jechoota Faallaa	33
4.2.5. Jechamoota.....	34
4.2.6. Malleen Dubbii	36
4.2.7. Mammaaksota	40
4.2.8. Geerarsa	42
4.2.8.1. Tokkummaa/ Gahee Ofii Bahuu Aantummaa Mul’isuuf.....	42
4.2.8.2. Hawwii hindhugoomin hafeef.....	43
4.2.8.3. Gaabbii	43
4.2.8.4. Caalmaa Ibsuuf	44
4.2.8.5. Waan Tokkorratti Qooda Fudhachuu Agarsiisuuf.....	44
4.2.8.6. Ajjeesaa Yookiin Goota Faarsa	45
4.2.8.7. Geerarsa Tuffii Agarsiisu.....	45
4.2.8.8. Gadaantummaa	46
4.2.8.9. Miidhaa /Quuqama/ Ibsachuuf.....	46
4.2.8.10. Xiiqii bahuu	47
4.2.8.11. Mormii	47
4.3. Rakkoolee Caasaa Afaanii Barreeffama keessatti Mul’atan.....	48
4.3.1. JechootaafiGaaleewwan Hiikni Isaanii Ifa Hintane Fayyadamuu	48
4.3.2. Qindoomina Yaadaa Ilaalchsee.....	50

4.3.3 Dhamjechoota Iddoo Hinbarbaachifnetti Itti Maxxansuu.....	51
BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, ARGANNOOFI YABOO.....	53
5.1 Cuunfaa.....	53
5.2 Argannoo.....	55
5.3 Yaboo Qorannichaa	56
WABII	
Dabaleewwan	

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1 Ariirrata Qo'annichaa

Afaan meeshaa dhalli namaa ittiin waliigaluuf gargaaramudha. Meeshaan waliigaltee kun karaa lamaan dhimma ittiin bahamuu danda'ama. Kunis, karaa barreeffamaafi dubbiin ta'a. Gara Afaan Oromootti yommuu deebinu baroota dheeraaf Afaan barreeffamaa osoo hinta'in turuun afaan dubbii qofattii danga'uun isaa kan yaadatamudha. Kanarraa kan ka'e yeroo hedduuf seenaan, aadaan, haalli jireenyaafi kkf hawaasichaa afaan qofaan dhalootaa dhalootatti darbaa tureera. Haata'umalee, hanga tokko waa'een uummatichaa barreessitoota biyya alaafi biyya keessaatiin barreeffamee jira. Dhalli namaa afaan karaa adda addaafi dhimmoota garagaraatiif itti gargaarama. Karaa barreeffamaafi dubbachuun dhimmoota graa garaatiif afaanitti dhimma baha. Afaan ittiin hojjechuuf, taphachuufi jireenya keenya geggeessuuf itti fayyadamna. Ittiin himachuufi murtee kennuu, bituufi gurguruu, arrabsuufi dinqisiifachuufi kkf hunda isaanii afaanitti dhimma bahuun itti gargaaramna.

Afaan Oromoo baroota dheeraaf Afaan barreeffamaa ta'uu dhabuun turuu isaa irraa kan ka'e afoolaan hedduu gabbatadha. Gosoota Afoolaa adda addaa kan akka mammaaksa, hibboo, oduu durii, geerrarsa, jechama, sirbaafi kan kana fakkaatan fayyadamuun haawaasichi seenaa, aadaa, gadda, gammachuu, quuqamafikkf ittiin dabarfataa tureera. Akkaataan gosoota afoolaa kanatti gargaaramuun ergaa yookiin dhaamsa itti dabarfatu haalota adda addaa irratti hundaa'uun. Fakkeenyaaf, mammaaksa yeroo itti gargaaramuu qabanitti dubbii dubbatamu irratti hundaa'uun mammaaksa bifa dubbii sanaa wajjiin deemuutti dhimma bahama. Isaan warri biroos haala itti fayyadamuun barbaachiserratti hundaa'uun tajaajila kennu.

Afaan Oromoo barreeffamuu kan eegale bara 1842tti akka ta'e seenaan ni ibsa. Yaaduma kana kan dhugoomsu yaadni The Journal Of Oromoo Studies Vol. 3No 1&2 (1996:20) irra jiru akkas jedha.

The history of written Oromiffa extends back to the first part of the 19th century and earliest records of the language are found in the accounts of missionaries Oromiffa studies were started one hundred fifty years ago by the Europeans who learned the language from the Oromoslaves bought in the Middle East and Africa and then taken to Europe. The first book in Oromiffa was written around 1840, but its publication appeared in 1842

In this year Dr IC Krapf, an European missionary who lived and travelled extensively among the Oromo people, published an English-Oromo dictionary.

Yaadni barreeffama kanarra jiru akka hubachiisutti seenaan barreeffama Afaan Oromoobara 1942 akka jalqabe ni hubachiisa. Haata’u malee, dhibbaa adda addaa qaama mootummaa yeroo sana jiraniin kan ka’e Afaan kanaan hinbaratne godhamaa tureera. Bara 1980’ota dura Afaan Oromoo qubee ittiin barreeffamu waan hinqabneef qubee garaa garaatiin barreeffamaa ture. Mishinaroonni hedduun fakkeenyaaf Tusheek, qubee laatinii fayyadamaa turan. Boodarra namoonni Afaanicha barreessaa turan Onosmoos Nasiibiifi Asteer Gannoofi kkf qubee saabaatti dhimma bahaa turan. Wirtuu(2005). Erga mootummaan dargii kufee booda garuu barreeffamoonni bahan qubee laatinitti gargaaramuun maxxanfaman, ammas maxxanfamaa jiru. Barreeffamoota Afaan Oromootiin barreeffaman keessaa tokko kitaabileefi baruuleewwan adda addaati. Kitaabbileefi baruuleewwan kunniin dhalattoota Afaan Oromooti afaan hiikkatanii dubbisuu danda’aniifi namoota Afaan Oromoo dubbisuufi dubbachuu danda’anitu dhimma itti bahuun odeeffannoo achirra jiru dubbisuun beekumsa dabalataa irraa argatu. Kitaabbileen ammoo akaakuu gara garaattu jira. Isaanis: kan seenaa, walaloo, asoosama, caasaa afaaniifi kkf ta’u.

Kitaabbileen kunniin harki caalu Afaan Oromoo bara mootummoota darban keessatti sababa afaan barreeffamaa hinturreef yeroo dhiyeenya kana keessatti maxxanfamuun gabarra kan oolaniidha. Ta’us, kitaabbilee kanneen keessa hanqinoonni tokko tokko jiraachuu ni mala. Kanneen keessaa tokko hanqina fayyadama afaaniiti. Kunis, fayyadama caasaa afaanii, fayyadama malleen dubbiifi fayyadama qubeeti. Kanumarraa ka’uun qorataan qorannoo kanaas dhimmoota kana qorachuuf madda hanqina dhimmoota kanaas addaan baasuuf qorannoo kana kan geggeessedha. Seenaa dhaloota darbee, seenaa namoota beekamoo, seenaa biyyaa, seenaa bara gaarii yookiin hamaa fi kkf kan ibsamu afaanitti tajaajilamuun ta’a. Barruu qorannoo kana keessatti seenaan xiinxalame “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” kitaaba jedhu keessatti seenaan barraa’e haalli itti fayyadama afaanii kan xiinxalamedha. Haalli afaan tokko keessitti itti fayyadamnu beekuun murteessadha.

Kitaabni “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu bara 2010 ALA barreessaa Ginbaar Nagaraatiin barraa’uun maxxanfame. Kitaabbichi kitaaba seenaa yoommuu ta’uu, baay’inni fuula isaa 142 ta’a. Xiyyeeffannoon kitaabichaas seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo biroo jaarraa 19ffaa keessa turaniifi haala jireenya ummataa yeroo sana tureefi dhiibbaa mootummoota weerartuu Goojjamootaan saba Oromoo naannoo Hoorroo jiratu irra gahaa ture of keessa qaba. Barreessaan seenaa kana barreessuuf afoolawwan adda addaa bu’uura taasifachuufi madda ragaa manguddootaatti gargaaramuun seenaa kana barreesseera. Akkaataan barreessaan afaanitti gargaaramee barreesses haala hawaasichi afaanitti gargaaramuun yeroo sana keessatti gorsa, diddaa gabrummaa, jibbansa, hamilee walii jajjabeessu, arrabsoo, ciiguufi kkf itti gargaaramuun haala yeroo sanaa ibsachaa ture gargaarameera.

Walumaa galatti, haala fayyadama afaanii ilaalchisee, hawwaasni garee tokkoo haala waliin jiraatu irratti hundaa’ee garaagarummaa afaanii fayyadamu akka danda’an hubachuun nidanda’ama. Namoonni haala sochii jiruufi jireenya isaanii irratti hundaa’anii fayyadama afaanii kanneen akka: mana murtii, dubbii jaarsummaa, bittaa-gurgurtaa, mana yaalaa, bakka taphaa, mana amantaa, dirree siyaasaa, fi kanaaf kan kana fakkaatan keessatti haala gara garaatiin afaanitti fayyadamu. Hawaasni aadaan, amantaan, ilaalchiifi fedhiin isaanii gara garaa, yeroo walitti dhufan akka haala jireenya garee isaanii irratti hundaa’uun waan walitti dhufaniif, yeroo kana haala qabatama afaanitti fayyadama yeroo haasawa sanaatiin waliigalu (Muysken, 2000).

Namoonni yeroo afaanitti gargaaraman haala tajaajila afaanii iddoo yookiin haala keessa jiran beekuufi beeku dhabuun, waliigaltee taasifamu irratti dhiibbaageessisuu danda’a. hawaasni haala adda addaa keessatti maaliif fayyadama afaanii garaagaraatiin dhimma bahan, fayyadamni afaanii tajaajila akkamii akka kennu, kutaa hawaasa adda addaa biratti ergaa akkamii akka qabu baruuf immoo, gaaffilee bu’uuraa xinqooqa hawaasaa eenyutu, eessatti, maaliif, haala akkamii keessatti akka dubbatamu beekuun barbaachisaadha. (Wolff 2000).

Hawaasni Oromoo aadaa, duudhaafi afaan tokko waliin qabaatus, fayyadama afaanii irratti garaagarummaa qaba. Kunis, hawaasni tokko ta’ee afaan haala qabatama kessatti fayyadaman irratti garaagarummaan ni mul’ata. Fayyadama afaanii kana keessatti

hawaasni haala qabatama aadaa naannoo isaanii irratti hundaa’uun afaan isaan fayyadaman kan yeroo biroo irraa adda addummaa qaba. Haala fayyadama afaanii ilaalchisee, yaadrimeewwan furmaata barbaadan yoo jiraatan kallattiiwwan gara garaatiin mul’achuu malu.

Kanaaf ammoo, hayyoonni afaanichaan kitaabbilee adda addaa barreessan haala fayyadama afaanichaa hojiirra oolaa jiru balballoomsuun wantoonni fooyya’uu malan yoo jiraatan, kallattii qabsiisuun barbaachisaadha. Bu’uuruma kanaan, qorannoon kuniis fayyadama Afaan Oromoo kitaabbilee seenaa namootaa Afaan Oromoon barraa’e keessatti haalli fayyadama afaanii maaal akka fakkaatu kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu gad fageenyaan dubbisuun xiinxalameera.

1.2 Ka’umsa Qo’annichaa

Afaan Oromoo afaan barreeffamaafi afaan barnootni ittiin kennamu erga ta’ee yeroo dhiyoo ta’us, gama barreeffamaan kitaabbilee barnootaa, asoosamaa, seenaa, barruulee, afoolaafi kkf hedduminaan maxxanfamuun ummaticha bira gahaa jiru. Kitaabbileen seenaa namootarratti barraa’an akkasuma yeroo dhiyoo keessa bifa kitaabaan qophaa’uun maxxanfamuun gabaarra oolaa jiru. Seenaa namaa barreessuun ragaa qabatamaa argachuu nama barbaachisa. Ragaa argame irratti hundaa’uun haalli nuti afaan ittiin barreessinutti dhimma bahuun barreessinu ogummaa gaafata. Keessumattu, Afaan Oromoo yoo ilaalle afaan barreeffamaa ta’uu dhabuun turuu isaarraa kan ka’e hawaasichi seenaa isaa bifa afoolaan qofa dhalootaa dhalootaatti dabarsaa turee jira. Kanaafuu, isa afoolaan jiru bifa barreeffamaan ragaa funaanuun qindeessanii barreessuun hojii baay’ee cimaadha. Seenaa hawaasarraa argamu bifa barreeffamaan teessisuu keessatti immoo, akkuma jiruun barreeffamatti jijjiiruun, barreeffama sana dubbistootni dubbisan akka nuffan gochuu danda’a. kana waan ta’eef haalli afaanitti gargaaramuun barreessaan seenaa tokko itti barreessu murteessadha. Haata’umalee, haala kanaan barreessuun wal qabatee kitaabileen seenaa goototaa Afaan Oromootiin barreeffaman hanqinoota adda addaatiin yeroo qophaa’an nimul’ata. Qorataan kunis, yeroo adda addaa kitaabilee seenaa gootota Oromoorratti barreeffaman yeroo dubbisutti rakkoo adda addaa waan argeef madda rakkinichaa adda baasuufi yaada furmaataa kaa’uuf kiaabilee seenaa mata duree qorannoo isaa taasifatee qaaccessuuf yaalee jira.

Mata-duree “Xiinxala Fayyadama Afaanii Kitaaba Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo”jedhu kanarratti qorannoo akka geggeessuuf qoratichaaf ka’umsa kan ta’e, Afaan Oromoo yeroo ammaa daran guddachaa jiru kanatti dogoggora qubeessuu, caasaa afaaniifi kkf kitaabbilee Afaan Oromoon barraa’an garaa garaa keessatti waan argaa ture irraa ka’uudhaan. Kitaabni ammoo galmee seenaa waan dalagame tokko akka hindagatamne keessatti barraa’uun dhalootaa dhalootatti akka darbu kan keessatti taasifamu waan ta’eef, dogoggorri uumaman kunniin ammoo ergaa achi keessatti dabarfamuu barbaadame sana hubuu danda’a. Gama guddina barreeffama Afaan Oromootiin yoo ilaalles gufuu ta’uun beekamadha. Kanaafuu, qoratichi xiyyeeffannoon qorannoo isaa xiinxala fayyadama afaanii kitaaba seenaa namootaa irratti barraa’an waan ta’eef, duursa rakkoolee mul’atan maal maal akka ta’an addaan baasuuf; akkasumas, ka’umsi rakkoolee kanneenii maal akka ta’e hubachuun furmaata barbaaduuf qorannoo geggeessuuf.Qorannichi kunis gaaffilee armaan gadiitiif deebii barbaada.

- ❖ Fayyadamni Afaanii kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” maal fakkaata?
- ❖ Rakkooleen fayyadama afaanii kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo biroo” jedhu keessatti mul’atan maal maal fa’ii?

1.3 Kaayyoowwan Qo’annichaa

Kaayyoon qorannoo kanaa inni guddaan fayyadama afaanii kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu xiinxaludha.

Kaayyoleen gooreen qorannoo kanaa ammoo

- ❖ Fayyadama Afaan Oromoo kitaaba seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo adda baasuu.
- ❖ Qabiyyee fayyadama afaanii kitaaba seenaa Abishee Garbaa keessaa qaaccessuu.
- ❖ Gahee fayyadamni afaanii ijaarsa eenyummaa gootaa keessatti qabu addaan baasuu.

1.4 Faayidaa Qorannichaa

Qorannoon kun hojirra yoo oole faayidaalee armaan gadii niqabaata.

- ❖ Rakkoolee Afaan Oromoo keessatti gama fayyadama afaanichaan barreeffama keessatti mul’atan ilaalchisee ni fooyyessa.
- ❖ Hanqinoonni fayyadama afaanii ilaalchisee kitaabbilee keessatti mul’atan yoo hafan odeeffannoo darbu namootni dubbisan salphatti hubachuu danda’u.
- ❖ Yaadni furmaataa kaayaman yoo hojiirra oolan, hayyoonni Afaan Oromootiin kitaabbilee barreessaniifi namoonni dubbisan hubannoo ni argatu.
- ❖ Namoota biroos qorannoo walfakkaataa dhimma kanarratti hojjechuu barbaadaniif, odeeffannoon qorannoo kanaa akka yaada ka’umsaatti ni gargaara.

Walumaa galatti, qorannoo kana qaamoleen barbaadan argachuu akka danda’an yommuu qorannichi xumurame haalli ni mijeessama.

1.5 Daangaa Qo’annichaa

Qorannoon geggeeffamu tokko xiyyeeffannoo guddaa barbaada. Akkasumas, wantoonni qorannoo barbaadan hedduutu jiru. Kanaaf, qorataan kunis, wantoota qorannoo barbaadan kana keessaa adda baafachuun mata duree “Xiinxala fayyadama afaanii kitaaba seenaa Abishee Garbaafi gootota Oromoo biroo” jedhamu kan bara 2010 barra’erratti xiyyeefate xiinxale. Fayyadama afaanii kan jedhamus haala afaan tokko barreeffamaan yookiin dubbiin tajaajiludha. Qorannoon kun immoo fayyadama afaanii kitaabbilee seenaa namootaa irratti barraa’an kan xiinxalu waan ta’eef, kitaaba qorannoo kanaaf filatame akkaataan barreessaan afaanitti fayyadamee barreessee dhiheesse ilaalchisee xiinxalameera. Fayyadama afaanii gama barreeffamaan jiru wajjiin wantoonni walqabatuu danda’anis, jechootaa, malleen dubbii, mammaaksa, jechamootafi kan kan fakkaatan yemmuu ta’an, qorataan qorannoo kanaas dhimmoota kanneen irratti hundaa’uun kitaabbilee seenaa namootaa irratti Afaan Oromoon barraa’an keessaa kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu fudhachuun qorannoo kana geggeesseera.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Qorataan qorannoo isaa guutuu taasisuuf wanta isarraa eegamu hunda kutannoofi obsaan raawwateera. Qorataan qorannoo kan ilaale ija fayyadama afaanii qofaan waan ta'ee, osoo dhimmoota hundarratti qorannoo taasissee gaarii ture. Haata'umalee, humna qorataa tokkootiin raawwatamuu waan hindandeenyeef, daanga'ee geggeeffame. Qorannoo kana raawwachuu keessatti hanqinni gama rakkina mallaqaafi yeroon jiru qorannoo kana gufachiisuu hindandeenye. Hanqina gama kitaaba wabii argachuu dhabuun walqabatanii mul'atan qorataan furuuf kitaabilee wabii qorannichaan walqabatan gabarraa barbaaduun bituu, mana dubbisa kitaabaa Yunvarsitii Finfinneetti argamu gargaaramuufi odeeffannoowwan adda addaa toora weebayitiirraa argaman gargaaramuun rakkooleen gama kanaan walqabatan furamuun danda'ameera.

1.7 Qindoomina Qorannichaa

Qindoominni qorannoobakka itti hojiileen boqonnaa jalqabaa qabanii hanga dhumaatti hojjetaman akkaataa qindaa'ina boqonnaawwaniin itti dhihatanidha. Kanaaf, qindaa'inni qorannoo boqonnaawwan tokkoon tokkoo jalatti wantoota hojjetaman kan agarsiisaniidha. Kunis, Boqonnaa tokko keessatti: Ariirrata qorannichaa, Ka'umsa qorannichaa, Kaayyoo gooroofi gooree qorannichaa, Barbaachisummaa qorannichaa, Hanqina qorannichaa, Daangaa qorannichaafi qindaa'ina qorannichaa yemmuu of keessatti qabu, Boqonnaalama keessatti: Sakatta'a barruu walmaddii qorannichaan walhidhatan kan hammatuudha. Boqonnaa sadii keessatti ammoo, saxaxa qorannichaa, iddattoo qorannichaa, madda ragaa qorannichaa, meeshaa odeeffannoon ittiin funaanameefi mala odeeffannoon itti hiikameefi qaaceffame keessatti ibsamedha. Boqonnaa Afur keessatti: ragaalee dhiheessuufi qaaccessuu yoota'u, boqonnaa Shan keessatti ammoo cuunfaa, argannoofi yaboon qorannichaa duraaduubaan kan dhihaatanidha.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

2.1 Seensa

Boqonnaa kana keessatti wantootti hammataman maalummaa fayyadama afaanii ilaalchisee akkasumas, fayyadama afaanii, fayyadama jechootaa kitaaba seenaa gootaarratti barreeffame, jechoota loogaa achi keessa jiranfi garaagarummaa loogota Afaan Oromoo keessatti mul'an faatu xiinxaalame.

2.2 Maalummaa Fayyadama Afaanii

Maalummaa fayyadama afaanii ilaalchisee galmeen jechootaa 'Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics' jedhamu akkas jechuun ibsa. "Language usage is the way people actually speak and write" (2002:572). Dabalataanis, toorri weebisayitii <http://en.wikipedia.org/wiki/usage> fayyadama afaanii ilaalchisee akkas jechuun ibsa.

"Language usage is the manner in which written and spoken language is used, the points of grammar, syntax, style, and the choice of words and the way in which a word or phrase is normally and correctly used. Usage can mean the way people actually use language or prescriptively the way one group feels the people ought to use it."

Hiika armaan oliii irraa akka hubatamutti fayyadamni afaanii haala itti afaan barreeffamaan yookiin dubbiin tajaajiluudha. Caasaan afaanii, caasima, filannoo jechootaafi akkaataa jechoonni yookiin gaaleen bifa ifa ta'een tajaajilanidha. Kanaafuu, fayyadamni afaanii akkaataa namoonnii haasaafi barreeffama keessatti afaanitti dhimma bahan ilaallata jechuudha.

2.3 Fayyadama Afaanii Seenaa Gootaa Ibsuu Keessatti

Afaan walqunnamtii namootni guyyuu taasisan keessatti bu'aa olaanaa qaba. Afaanitti dhimma bahuun namootni dandeettiiwwan afaanii gurguddoofi xixiqqoo worra jedhamaniin waliigalu. Afaan barreeffamaan waliigaltee taasisnu keessatti milkaa'ina barreeffamichaaf wantoota murteessan keessaa ijoodha. Ergaan darbuu barbaadame mudaa tokko malee dubbistoota bira akka gahuuf akkaataan itti fayyadama afaanii sirriifi ifaa ta'uu qaba. Kanaafuu, fayyadama afaanii ilaalchisee of eeggannoo gochuun barbaachisaadha. Kitaabbilee seenaa namootaa ilaalchisee barraa'an keessatti akkaataan

afaan itti fayyadamnu seenaa nama barraa'eef sana bifa ifaafi hubatamuu danda'uun dubbistootaaf dhiheessuun barbaachisadha.

2.4 Maalummaa Jechaa

Maalummaa jechaa ilaachisee Galmeen jechootaa Afaan Ingiliizii “OXFORD Dictionary of Current English” jedhamu akkas jechuun hiika “word is a single unit of language which has meaning and is used with statement.”

Darajjeen, (1996:2) maalummaa jechaa ilaalchisee yoo ibsan,

Yaada tokko karaa barreeffamaan yookiin jechaan qindeessanii ibsachuuf yoo jechoota yaada ibsachuu barbaaddame sana filachuun danda'amedha. Jechoonni kunniin ammo ergaa barbaaddame sana dabarsuuf akkaataa seera afaan sanaan yoo qindaa'aniidha. Haata'umalee, seera afaan sanaan qofa qindeessuun qofti quubsaa miti. Sababni isaas, jechoota yaada keenya bakka bu'uu danda'an filachuun barbaachisadha. Yaada sammuu keenya keessa jiru jechoota ibsuu danda'an fayyadamnee yoo dubistoota biraan hingenye waliigaltee uumuu hindandeeyu. Rakkoo kana furuuf ammoo beekumsi jechootaa barbaachisadha. Beekumsi jechootaa dandeettii hiika jechootaa, maalummaa jechootaa, amala jechootaa, tajaajila yookiin faayidaa isaanii adda baasuuf akkaataa jechoonni sun qindaa'anii ergaa dabarsan hunda beekuu ilaallata. Kanaafuu jechoonni yaada keenya ittiin dabarfachuuf jechoonni bu'uura jechuudha.

Yaada barreessaa kanarraa akka hubatamutti jechi bakka bu'aa yaadaati. Yaada keenyaafi waan nutti dhagahame hunda mallattummaa jechootaatiin bakka buusuun namoota biroo wajjiin yaada wal jijjiirra. Kanaafuu mallattoo beekamoon fedhiifi miira keenya mul'isan jechoota afaan tokko keessatti tajaajilanidha.

2.5 Gosoota Jechootaa

Darajjeen tooftaa jechootni ittiin qu'atamu ilaalchisee gosoota jechootaa lama ta'uu akkas jechuun ibsan,

Jechoonni gosoota lamaatti qoodamanii ilaalamuu danda'u. isaanis: jechoota idileefi al-idiledha. Jechoota idilee kan jedhaman jechoota afaan dhalootaas ta'ee afaan lammaffaan mana barnootaa keessatti baratamu kan ilaallatudha. Jechoonni mana barnootaa keessatti sirna barnootaa meeshaalee barnootaa (kitaabilee barnootaa, barruuleefi kkf) keessatti hammachiifaman jechoota idileeti. Jechoonni al-idilee jedhaman jechoota

hawaasni guyyaa guyyaan yaada isaa ittiin ibsatudha. Jechoonni kunniin barruulee, gaazexaa, raadiyoo, televizyini, walgahii ummataafi kkf irratti kanneen tajaajiluu danda'an yommuu ta'an jechoota kanneen karaa kanaan heddu kan tajaajilanidha.

Yaada kanarraa akka hubatamutti gosoonni jechaa lama ta'uufi haalli fayyadama isaanis adda adduummaa kan qabu ta'u agarsiisa.

2.6 Jechootaafi Hiika Jechootaa

Akka hayyoota afaaniitti hiikni waliigalaa namoonni jechootaaf kennan bakka afuritti qoodamanii ilaalamuu danda'u. Isaanis: hiika sirrii, hiika dhuunfaa, hiika bakka galmaafi hiika haala dubbiiti. Hiikni namoonni jechootaaf kennan bakkeewwaan gurguddoo afuritti haa qoodamaniyyu malee, hiikni hiika akaakuu sadi of keessatti qabatee iddoo tokkotti dhiyaatu jira. Innis: hiika galmee jechootaati. Gama biroon Birahanuu Gabayyoo (2003:73) jechootaafi hiika jechootaa akka ibsanitti, “hiikni jecha tokkoo akkaataa galumsaan ergaa tokko yookiin tokkoo olii agarsiisuu danda'a. Sababa kanaaf hiikaa jechootaa yoo xiqqaate lamatti qooduun ni danda'ama. Isaanis: hiika sirriifi hiika dhokataadha.” jechuun ibsaniiru.

2.6.1 Hiika Sirrii

Hiikni sirrii jechaa kan jennu hiika kallattimaan jechi sun hawaasa keessatti baratame, kan dubbattoonni afaanichaa guyyaa guyyaa itti fayyadaman hiika murtaa'aa jechi sun ooluuf kan sammuu namootaa hundaa biratti beekamaa ta'e kan mul'isuudha. Teessoo yoo jenne waan irra taa'amu tokko sammuu namaa keessatti uuma. Kanaafuu, hiikni sirriin jecha teessoo jedhuu kan irra taa'amu yookiin tessumaaf wanta nama tajaajilu jechuudha. Hiika sirrii galme jechootaatirraa argachuun nidanda'ama.

2.6.2 Hiika Dhokataa

Hiikni dhokataan hiika waliigalaa jecha tokkoof kennamu. Walitti dhufeenya jecha dubbatamuu yookaan barreeffamuu tokkoofi hubannoo namni tokko jechicha sanaaf qaburratti xiyyeeffata. Hawaasni afaan tokko dubbatu yaada dhuunfaatiin walmakeefi muuxannoo qabu waliin walqabsiisee jechootaaf hiika adda addaa kennuu danda'a. Birahanuu Gabayyoo (2003:73) akka ibsanitti, “hiikni sirriin tokko hiika isaa bal'isuun haala adda addaa keessatti yoo tajaajile hiikni dabalataa kun hiika dhokataa

jedhama”jedhu. Yaada kanarraa hubachuun kan danda’amu hiikni dhokataan hiikaa sirrii ta’e irratti hiika dabalataa namoonni jechoota haala adda addaa keessatti itti gargaaraman kan ibsu ta’uu isaa nama hubachiisa. Fakkeenyaaf jecha teessoo jedhu yoo fudhanne jecha kana namni dhagahu tokko waan mana keessatti irra taa’amu tokko ta’uu isaa sammutti dafee dhufuu danda’a. Haata’u malee namni jecha kanatti fayyadame yaada taayitaa jedhu ittiin ibsachuuf jechuu danda’a. Eegaa itti fayyadama isa lammaffaa taayitaa jedhu kun hiika dhokataa ta’a jechuudha.

2.7 Barreeffama Keessatti Fayyadama Jechootaa

Jechi tokko akkaataa barreeffama keessatti tajaajiluun hiika tokkoofi tokkoo ol qabaachuu danda’a. Darajjeen (1996: 9) irratti akka ibsanitti, “jechoonni akkaataa barreeffama keessatti tajaajilaniin fayyadama sirrii, Fayyadama ifaa, fayyadama barbaachisaa yookiin sirrii hintaane jennee qooduu dandeenya.” jedha.

Yaada kanarraa kan hubatamu jechoonni barreeffama keessatti dhiimma oolaniif sanarratti hundaa’uun jechi sun barbaachisaa yookiin barbaachisaa miti, akkasumas ifaa jenne qooduu kan dandeenyu ta’uu isaati. Kanaafuu jechi akkaataan nuti barreeffama keessatti itti gargaaramnu ergaa dabarsu irratti murteessadha.

Jechootni bifa qindaa’ina qabaniifi iftoomina qabaniin barreeffama keessatti itti gargaaramnaan ergaan dabarfamuu barbaadame gufuu tokko malee akka galma gahu gargaaru. Jechoonni kitaaba seenaa namoota irratti barraa’an kunis bifa kanaan ilaalamuu danda’u. Jechoota loogaaa, jechoota ergifannaafi kkf ta’uu dand’u.

2.7.1 Filannoo Jechootaa

Barreeffama tokko keessatti filannoon jechootaa baay’ee murteessaadha. Ergaan dabarsuu barbaadame sun dubbisaan akka hubatuufii jechoonni nuti barreeffamicha keessatti itti gargaaramnu gahee guddaa qabu. Akka barreessatti maal akka barreessinu qofa yaaduu osoo hintaane akkamitti akka barreessinus yaaduun barbaachisaadha. Barreeffamnii toora weebaayitii, <http://faculty.washington.edu/ezent/el.htm> jedhamu matadure “Effective Use of Language” jedhu jalatti yaada akkas jedhu kaa’a.

To communicate effectively, it is not enough to have well organized ideas expressed in complete and coherent sentences and paragraphs. One must also think about the style, tone and clarity of his/her writing, and adapt

these elements to the reading audience. Again, analyzing one's audience and purpose is the key to writing effectiveness. In order to choose the most effective language, the writer must consider the objective of the document, the context in which it is being written, and who will be reading it. sentences and paragraphs.

Yaada kanarraa wanti hubatamu afaanitti fayyadamuun yaada qindaa'aafi walqabatiinsa qaban qofa gargaaramuun waliigaltte barreeffamaan taasifamu keessatti gahaa akka hintaanedha. Qulquullinni barreeffama keenyaafi dubbistoota keenya hundagaleeffachuu qabna. Kaayyoo barreeffammaicha, haala keessatti barraa'uufi eenyu akka dubbisu xiyyeeffannoo keessa galchuun barbaachisaa ta'uu isaa mul'isa.

Akka Darajjeen (1996:10) ibsanitti, filannoo jechootaa ilaalchisee dhimmi irratti xiyyeeffatamuu qabu haalli itti dubbannu yookiin iddoon itti dubbannu fayyadama jechootaa keenyaa murteessa. Naannoo keenya yookiin dhaggeeffattoota keenya xiyyeeffannoo keessa galchuun jechoota fudhatama qaban filatna.” jedha. Yaada kanarraa hubachuun kan danda'amu iddoo itti dubbannuufi haalli keessatti dubbannu irratti hundaa'uun jechoota filachuun barbaachisaa ta'uu isaa hubachiisa.

Jechoota safuu Jechootni safuukan jedhaman jechoota hawaasa keessatti kallattiin fayyadamuun qaani ta'eedha. Toorri weebisaayitii <https://www.thoughtco.com/taboo-language-1692522> mata duree “Definition and examples of Taboo language” jedhu jalatti akkas jedha, “The term taboo language refers to words and phrases that are generally considered inappropriate in certain contexts” yaada kanarraa akka hubachuun danda'amutti jechoonni safuu haala ta'e tokko keessatti jechoota kallattiin itti fayyadamuun hawaasa biratti safuu cabsuu akka ta'etti ilaalamaniidha.

Fakkeenyaaf: Afaan Oromoo keessatti manni yoo gubate, manni gubate hinjedhan “manni gabbatte yookiin bishaan keessa yaa'e” jedhama. Jechoonni safuu ta'an naannoo naannotti garaagarummaa qabu. Kana jechuun kan naannoo tokkotti jecha sana maqaa dhahuun safuu ta'e naannoo biraatti ta'uu dhiisuu danda'a. Adunyaa yaada kana ilaalchisee yoo ibsu, (2016:133) “Safeeffannaan haala walfakkaatuun hinmul'atu. Kan bakka tokkotti qaani bakka biraatti qaani miti” jedha. Fakkeenyaaf: “Tuffee” jechi jedhu naannoo tokkotti qaani yoo ta'e naannoo biraatti miti. Tuffeen qaama hormaataa dhiiraa yookiin iddoo biraatti immoo okkotee aannan itti raasamu maddiin qaawwa jiru

ta'a.Safuu haala adda addaa keessatti ummatni itti fayyadama: amantaa, aadaa, kununsa qabeenya uumamaatiif taasifamuufi kkf. fakkeenyaaf bineensa ilmoo qabu hinajjeesamu, otoo bineensa bishaan dhugaa jiru hinajjeefamu gocha kana darbee kan raawwate safuu jedhama. Akkasumas akka cubbuu ta'etti amantaan walqabsiisu. Muka yeroo damee muran hunda isaa irraa hinfixamu safuudha jedhama.Sababni isaas namni sanyii qabu gocha akkanaa hinraawwatu jedhama.

Walumaa galatti safuun hawaasa kessatti haala adda addaan mul'achuu danda'a.

Jechoota moggoo jechoonni moggoo jechoota hiikaan walitti dhiheenya qabaniidha.John I.Saeed (2003:65) yaada akkana jedhu kaa'e. "synonyms are different phonological words which have the same or very similar meanings." jedha. Akka yaada kanarraa hubachuun danda'amutti jechoonni moggoo jechoota hiikaan walitti dhiheenya qabaniif qubeessuun isaanii gargara ta'edha.Jechoota moggoo barreeffama keessatti yommuu gargaaramnu adda baasuun beekuun barbaachisaadha.

Jechoota faallaa Walfakkaatina hiikaa hima keessatti kanneen hiiki isaanii garaagara ta'ee, jecha tokko hiika faallaa isaa waliin hariiroo qabu jechuudha.John I.Saeed (2003:65) yaada akkana jedhu kaa'e. "In traditionan terminology, antonyms are words which are opposite in meaning. It is useful, however, to identify several different types of relation ship under a more general lebel of opposition" jedha. Akka yaada kanarraa hubatamutti, jechoonni faallaa waliif ta'an hariiroo isaan qabaniin akaakuu adda addaa jalatti kan xiinxalaman ta'uu hubachiisa.

Jechoonni barreeffama keessatti akkaataa barreessaan itti barreessu irratti hundaa'ee hiika garagaraa qabaachuu danda'an.Kanaaf, yommuu barreeffaman of eeggannaa gochuun barbaachisaadha.Jechoonni iddoo barbaachisanitti gargaaramuun hojirra ooluu qabu.

2.7.2 Jechoota Loogaa

Loogni maali?

Loogni adda addummaa sagalee, dhamsaga, akkasumas, jecha haasarratti dubbattoota afaan tokkoo gidduutti mul'atu, garuu waliigaluu irratti rakkoo uumuu hindandeenye. Haalli afaan itti dubbatamu namarraa namatti gareerraa gareetti garaagarummaa sagaleessuu, jechootaa caasaafi kkf ni agarsiisu. Namoonni afaanuma tokko dubbatan

afaanicha guutumaan guututti bfa tokkoon ni dubbatu jedhaman hinjiran. Sagaleessuudhaan, sagaleedhaan (sagaleen furdaa ta'uufi qallaa ta'uu) kkf adda ta'u. Haala kana yoo ilaalle, afaanota adda addaa dhiisii afaanuma tokko keessatti garaagarummaan ni mul'ata jechuudha. Garaagarummaan afaanuma tokko keessatti mul'atu kun loqoda jedhama.

Afaan oromoo baay'ina dubbattootaafi bal'ina lafa itti dubbatamuun irraa ka'uun loogaawwan adda addaa horateera. Loogaawwan afaan oromoo, muhaammad Sayid (2012:2) keessatti galmee jechootaa Mahadii Hamid Muddee 1995 wabeeffachuun looga Afaan Oromoo iddoo afuritti qooda. Isaanis:

Looga Baha Oromiyaa (Harar, Baha Shwaafi Walakkaa Godina Arsiifi Godina Baalee) Loqoda Giddu-Gala Oromiyaa (Giddugala-Lixa Shawaafi Wolloo) Loqoda Kibba Oromiyaa (Walakkaa Godina Arsii, Godina Sidaamaa durii, Booranaafi Gujii) Loqoda Lixa Oromiyaa (Wallaggaa, Iluu-Abbaaboor, Jimmaafi Oromoota Goojjam (Wal-baraa) jiran. Loogni afaan tokko keessatti jiraachuun kennaa uumamaati. Wirtuu jildii (3:105).

2.8 Garaagarummaa Loogawwan Afaan Oromoo

Garaagarummaan loogaa kan itti mul'achuu danda'u keessaa tokko sagalee keessatti. Jecha tokko keessatti sagaleen adda addaa mul'achuu danda'a. Fakkeenyaaf dhadhaa /a'aa / . Dhamjechi qaama hirkatee yookiin ofdanda'ee argamuun hiika tokko qofa kan qabuudha. (Addunyaa 2012:89). Kanaafuu, dhamjechi qaama xiqqaa hiika qabuudha. Garaagarummaa loogaa sadarkaa kanatti mul'atuuf fakkeenya ta'uu kan danda'u dhamjecha hedduumina-lee iddo tokko tokkootti kan jedhamu gaaffilee, gartuulee, kkf yoo ta'u iddoo biraatti ammoo –wwan kan jedhamuun mul'ata (gartuuwwan, gaaffiiwwan, kkf) wirtuu jildii 3 (1990:107). Garaagarummaan looga adda addaa giddutti argamu sadarkaa kanatti sadarkaa kamiyyuu caalaa bal'aadha. Afaan oromoo keessatti waan tokkoof jechoota adda addaa gargaaramuun ni mul'ata.

Fakkeenyaaf: lukkuu, handaaqqoo

Bultii, qabeenya kkf

2.9 Malleen Dubbii

Malleen dubbii barreeffama tokko keessatti dubbistoota hawachuun si'aa'innaan akka isaan dubbisan gochuu keessatti gahee guddaa qaban. Malleen dubbii hojiilee ogbarruu kanneen akka asoosamaa, kitaabilee seenaa adda addaa barreeffaman keessatti, diraamaafi walaloo keessatti dhimma itti bahamuun midhaaginna wanta dubbisamuu yookiin daawwatamuu sana gonfachiisa. Malleen dubbii hojiilee ogbarruu keessatti wantoota adda addaa keessatti tajaajila garagaraatiif ooluu danda'u. Kanneen kanas, keeyyata keeyyataan qoqqoodanii ilaaluun nidanda'ama.

Malleen dubbii keessaa akkadsaan isa tokko. Malli dubbii kun wantoota lama waldorgomsiisa. Jechoota akka, fakkaata, caala, amma jedhaman gargaaramuun woldorgomsiisa. Wantoonni waldorgomsiisaman kunis gosaan adda adda. Garuu akkasaan walfakkeenya tokko karaa dhokataa ta'een ibsa. Fedhasaa (2013:97) yaada kanarraa hubachuun akkuma danda'amu akkee/akkasaan jechoota woldorgommii kanatti gargaaramuun wantoota lama waan gara garaa ta'an ibsa.

Malli dubbii iddeessaa malleen dubbii keessaa tokko ta'ee, waan tokko iddoo isa biroo buusuun kan dhiyeessu. Fedhasaan (2013: 97) malleen dubbii yoo ibsu,

Ideessi kan waan tokko bakka waan biraa buusee, waanuma sana taasisuudha. Jechoota akka amma, fakkaata, caala jedhan hinfayyadamu malee innis dorgomsiisaa wantoota wal hinfakkaanne lamaati. Iddeessi akkasaa caalaa hubannoon xiinxaluu barbaada. Sababnisaa, jechoota murtaa'aniin hinmallatteeffamu. Baay'ee dhokataafi bira ga'uuf kan nama rakkisuudha. Fakkeenyaaf, "diduushee halaakte" hima jedhu keessatti iddeessi akka jiru fuuldura hinhubatamu. Hiikni isaa, tole jechuu akka didde sagalee harreen walbira dorgomsiise.

Akka yaada kanarraa hubatamutti iddeessi waan tokko bakka waan biraa buusuun isuma sana taasisuudha. Kana jechuun amala waan tokkoo kan birootiif kennuu jechuudha. Akkasaa irraa wanti adda isa taasisu jechoota woldorgomsiisuu hinfayyadamu. Garuu wanta wal hinfakkaanne lama woldorgomsiisa.

Fedhasaan (2013:98) mala dubbii nameessaa ilaalchisee yoo ibsu, "Nameessi dubbii qolaa wanta, horii, bineensaafi kkf amala namummaa gonfachiisuun dhiyeessuudha. Mala

barreessitoonni ittiin amala ilma namaa wantoota biroo gonfachisuun hojiisaaniitti humna horaniidha” Yaaduma kana deeggaruun Addunyaan, (2016:211) mala dubbii nameessaa yoo cimsu, “Akkuma maqaa isaa nameessaan lubbu-maleeyyii yookaan lubbu-qabeeyyii biroo amala namaa gonfachiisuudha. Haala kanaan, akka namaatti beela’anii akka quufan, deemanii akka galan, ijaaranii akka diigan, dhiyaatanii akka hiiqaniiifi wkf akka dalagan kan taasisu fayyadama afaaniti,” jechuun barreesseera. Akka Yaadota kanneen irraa hubachuun danda’utti nameen wantoota nama hintaaneef amala namaa kennuufidha. Fakkeenyaaf horii, bineensa, qilleensa biiftuu kkf.Yaaduma kana deeggaruun toorri websayitii

<http://language.arts.mrdonn.org/figurative.html> yoo ibsu akkas jedha, “Afigure of speech in which human characteristics are given to animal or an object” jedha.Kana jechuunwaan dhala namaa hintaane tokkoof amala dhala namaa kennuufii jechuudha. Fakkeenyaaf, mammaaksota armaan gadii kun mala dubbii kanatti fayyadamanii dhihaatanii jiru.

“Fuula waaqatu nama tolchaa deemsa abbatu of tolcha” jedhe jaldeessi.

"Baaqelaan kan bilchaatu ganna kanaa ani ammoo kan du’u ammaan kana" jette Kurupheen.

Walumaa galatti, mammaaksoti armaan olii kanarraa wanti hubannu bineensonni kunniin amala namaa fudhachuun yommuu mammaakan agarra.Malli dubbii akkanaa kunis nameessaa jedhama.

Malleen dubbii wantoota adda addaatiif ooluu danda’u. Akka fakkeenyaatti, dhaadhessummaafi busheessuuf kan oolan nijiru. Malli dubbii kun amala wanti tokko qabu garmalee xiqqeessuu yookiin olkaasuun ibsuuf kan tajaajiluudha. Fedhasaa, (2013:98) irratti yommuu ibsu “dhaadhessuun waa’ee waan tokkoo dhugaan ta’ee olitti garmalee gurra guddisanii dubbachuudha.Busheessuun ammo faallaa isaati.Waa’ee wanta tokkoo kan yaadameen gadi buusanii dubbachuudha” jedha. Akka yaada kanaatti arbeessuun karaa lamaan kan mul’atu ta’uu isaa nama hubachhisa. Kunis, tokkoffaa garmalee olguddisuu yoo ta’u inni lammaffaan ammoo garmalee gadxiqqeessuu ilaallata. Fakkeenya kanneen ilaaluun ni danda’ama.

A. Namichi hamma Illeettii gahu tokko si barbaada.

B. Namichi hanga Roophii gahu tokko si dubbisa.

Himoota kanneen keessatti garmalee gadxiqqeessuufi garmalee immoo olguddisuun ni mul'ata. Hima jalqabaa keessatti kan hubannu uumamaan namni gabaabachuu yookiin dheerachuun kanuma jiru ta'us, namni hanga Hilleessaa (Illeettii) gabaabbatu hin jiru. Hima lammaffaa keessattis yoo ilaalle namoonni qal'achuu yookiin furdachuu kan jiru yoota'elless, namni hanga bineensa Roophii jedhamuu furdatu hinjiru. Kun garmalee olguddisuu ta'uu isaati. Kanaafuu malli dubbii waan tokko garmalee dhaadhessu yookiin busheessu arbeessu ta'a jechuudha. Fedhasaan, (2013:98) mala dubbii habalakaa ilaalchisee yoo ibsu, "Gosti dubbii qolaa kun addummaa wanta fakkaatuufi dhugaan ta'e giddutti mul'atuudha. Askeessatti wanti jedhamuuf ka'e isa jedhamee miti. Hiika isaa hubachuun kan danda'amu waan barreessaan dhugaan jechaa jiru sirritti yoo hubatameedha. Hiikni himamu faallaa isa jedhameeti."

Akka yaada kanarraa hubatamutti habalakni malleen dubbii keessaa tokko ta'ee wanta dubbachuu barbaanne karaa faallaa ta'een dubbachuu jechuudha. Fakkeenyaaf, nama waan gaarii hindalagne tokkoon "ishoo tolchite abboo!" osoo jenneenii wanti nuti dubbanne sun namni sun dhugaan waan gaarii dalage jechuu miti.

Fakkoomiin malleen dubbii keessaa tokko yommuu ta'u, waan qabatamaa ta'ee ijaan hinmul'anne tokko mallaattoo waan mul'atuun bakka buusuudha. Yaaduma kana ilaalchisee yaadni biraa kan cimsu immoo, Fedhasaan 2013:99 irratti akkas jedha, "Fakkoomiin kan wanti tokko waan biraa bakka bu'ee mallatteessuun agarsiisuudha. Namni, wanti, raawwiin tokko yaada hiika fuulduraa qabuun olitti yeroo dhimma tokko mallatteessu fakkoommii jedhama," jechuun ibse. Kanaafuu, yaada kanarraa akkuma hubatamutti fakkoomiin waan tokko mallattoon bakka buusuu akka ta'e ni hubachiisa. Fakkeenyaaf, "odaa" yoo fudhanne odaan ummata Oromoo biratti gaaddisa araaraa, kan seerri jalatti tumamu ta'uu mul'sa. "Odaan bulan" yoo jennes seeraan duudhaan bulan jechuu ta'a. kanaafuu, odaan mallattoo kanneenii fakkeeffamuu danda'a.

2.10 Mammaaksa

Mammaaksi gosa afoolaa keessaa tokko yommuu ta’u wirtuu cimina dubbii. Maalummaa mammaaksaa ilaalchisee (Misgaanuun 2011:46) irratti akkas jedha, “mammaaksaaf hiika kana jedhamee laachuun ulfaataadha. Haata’uuti garuu, mammaaksi gosa ogafaanii ta’ee, kan unka gaggabaaboofi bifa walalummaanillee dhiyaachuu danda’aniidha.” (Getachoo 2007:142) irratti, “mammaaksi yaada yookaan dubbii dheeraa hima gabaabaan mala kurfeessanii teessisan” (Fedhasaa 2013:57) irratti maalummaa mammaaksaa yommuu ibsan, “mammaaksi gosa qareeyyii keessaa tokko ta’ee bu’aa ba’ii jiruufi jireenya ilma namaa haala udumamaa ta’een kan ibsuudha.” jedha. Maalummaa mammaaksaa ilaalchisee yaadolee armaan olii kanarraa akka hubatamutti hiikni kenname faayidaa mammaaksi qabu irratti hundaa’uun kan kennameedha.”

2.10.1 Mammaaksi Afaan Keessatti Faayidaa Maali Qaqaba?

Mammaaksi dubbii/haasaa/ taasifamu keessatti midhaagina itti horuun karaa salphaa ta’een guduunfuuf gargaara. Yaada kana (Misgaanuun 2011:47) yommuu ibsu,

mammaaksi gama xiinqooqaatiin yaada tokko humna midhaaksee, sammuu keessatti fakkii ergichaa kaasee ittiin hambisu qaba. Gama afaan waliigaltee ta’ee tajaajiluutiin irrasaa yoo ilaalle ergaa ifa ta’ee mullatu kan hunduu hubachuu danda’u kan dabarsu ta’uusaafi ergaan sun garuu qoola dubbii kan qabu yoo qoollisaa irraa ba’e, ergaan biroo kan jala jirudha. Mammaaksonni himoota gaggabaaboo ta’anii ogummaa, haqa, haamileefi yaada gartuu yookiin saba tokko biratti beekameefi fudhatama qabu, dubbii qolaa dhaabbataa ta’ee kan dubbii afaaniin dhalootaa dhalootatti lufudha.

Yaada kanarra waanti hubatamu afaan keessatti mammaaksi tajaajila guddaa qabaachuu isaa agarsiisa. Mammaaksi dubbii keessatti faayidaa guddaa qabachuu isaa agarsiisuuf mammaaksaan kan mammaakaman jiru. Fakkeenyaaf: mammaaksi “dubbiin mammaaksa hinqabne ittoo sooqidda hinqabne” jedhu faayidaa mammaaksi qabu agarsiisa.

2.10.2 Haala Akkamii Keessatti Dhimma Itti Bahama

Mammaaksi dubbii dubbatamu hunda keessatti cal jedhamee hinmammaakamu. Akkaataan mammaaksi itti mammaakamu dubbii dubbatamu waliin iddoo itti walfakkatuutti mammaakama. Mammaaksi iddoo jaarsummaatti yookiin iddoo araaraatti,

iddoo gaddaatti, cidhaatti, iddoo waltajjii irrattiifi kkf. irratti ni mammaakama. Namoonni waldhabdee gidduu isaanii jiru qabbaneessuuf yookiin tuttuquuf, gorsuuf, qeequuf, hamilee walii kennuuf, tuffachuuf, balaaleffannaafi dhimoota kana fakkaatan jireenya hawaasummaa keessatti argamaniif ni mammaakama. Mammaaksi haala keessatti mammaakame irratti hundaa'ee ergaan isaa ga'umsa qabaachuun isaa madaalama.

2.10.3 Mammaaksi Fayyadama Afaanii Keesstti Akkamitti Ilaallamuu Danda'ama

Mammaaksi afaan keessatti dhimma bahamu gama lamaan ilaalamuu danda'a. isaanis: gama qaabiyyeefi caasaa isaatiin ta'a. (Fedhasaan 2013:58) yoo ibsu, “qabiyyeen jennu, dhimma mammaakamuuf buu'reffana. Caasaan bifaafi haala ittiin jedhamu bu'uureffana” jedha. Yaada kanarra wanti hubatamu dhimma mammaakamuuf kan jennu ergaa yookiin hiika mammaaksonni qabaniin walitti fiduu jechuudha. Fakkeenyaaf: Ganna ooleef mucaa maraate hinbeekan. Maammaaksi hiikaan mammaaksa kana fakkaatu “dureessa dhabe waan dhabe hinsee'an” Wolfakkaattiin wolbarbaaddi.

Simbirri laboobaa wolfakkaatu qabdu woliin balaliiti.

Firri gara firaa jennaan erbeen gara loonii ceete. Mammaaksonni kunniin ergaan isaan of keessatti qaban waan wal isaan fakkeessuuf qabiyyeen isaan tokkodha jechuudha. Mammaaksa qaabiyyee irratti hundaa'uun faayidaa hawaasni mammaaksicharraa argamu bu'uura godhaachuun yommuu ilaalaman mammaaaksi obsa, gootummaa, sodaa, gamnummaa, gowwummaa, gammachuu, haqummaa, tuffii, kabajaafi kkf irratti hundaa'uun ilaaluun ni danda'ama. Gama caasaan yookiin akkaataan yommuu ilaallu mammaaksi woraabbii, wolaloofi hima ta'e jira. Yaadota kanneen fakkeenyaan ilaaluun ni danda'ama.

Mammaaksonni armaan olii kunneen caasaa himaa jalatti ilaalamuu danda'u. hima jechuun seera afaanii keessatti gulummoofi gochima dirqamaan kan of keessaa qabu waan ta'eef, mammaaksonni kunniinis ulaagaa kana waan guutaniif hima jennaan. Mammaaksa jalqabaa yoo ilaalle, amalli kan jedhu maathima (gulummo) yoo ta'u, bulcha jechi jedhu immoo gochimaadha. Mammaaksa lammaafaa keessatti immoo maathimni caama ganamaa yoo ta'u, gochimni immoo hoo'ifata kan jedhu ta'a. Mammaaksa sadaffaa keessatti maathimni 'haati' kan jedhu yoo ta'u, gochimni immoo

‘hinqabdu’ kan jedhu ta’a. Mammaaksonni kanneen hafanis akkaataa kanaan yoo ilaalaman ulaagaa kana guutu waan ta’eef, hima jalatti fudhatamuun ilaallamuu danda’an.

2.11 Jechama

Jechamni gosoota afoolaa keessaa isa tokkodha. Jechama jechuun jechi tokko yookiin jechoonni lama yookiin jechoonni sadi wolitti qindaa’anii hiika ummanni bare kan kennanidha. Hiikni kun hiika jechoonni wolitti qindaa’anii qabaniin addaadha. Fakkeenyaaf: “nyaara guure” osoo jennee hiikni nyaara jedhuufi guure jedhu hiika nyaara guure jedhuun adda adda. Nyaara kan jedhu kophatti hiika tokko qaba, qaama namaati. Guure kan jedhu gochaadha, wolitti funaanuu agarsiisa. Garuu, hiikni nyaara guurejedhuu yoo ilaallu addadha. Nyaara guure jechuun lole, dallane jechuudha.

Jechama Hawaasni maaliif itti fayyadama?

Jechamni hawaasni dubbii ifaafi ifatti dubbachuu hinbarbaanne maddii qabuun ergaa isaa dabarfachuuf itti gargaarama. Dubbii dubbataniif rakkinni akka irra hingenyeef yaada dhoksaan jechamatti fayyadamee waan jechuu barbaade ibsata. Hawaasnijiruufi jireenya isaa keessatti waan isa mudate: waan yaras ta’ee gaarii, bara hamaas ta’ee gaarii, sirna bulchiinsa siyaasaa yeroo keessa tureefi kkf jechamatti gargaaramuun ibsata. Kanaafuu jechamni hiikni isaa hawaasicha biratti beekamaadha. Waa’ee hawaasa jechamni keessatti dubbatamuu osoo hinbeekne hiika isaa beekuun rakkisaadha. Yaada kana ilaalchisee (Fedhasaan 2013:61) yoo ibsu,

“Jechama oromoo hawaasichatu itti fayyadamuun dubbii kooba. Kanarraa kan ka’es hawaasichaan ala hiika hinqabaatu. Waa’ee jechamaa ibsuufi ija hawaasichaan xiinxaluun barbaachisaadha. Dhimma maaliif haala akkamii keessatti akka fayyadamu hubachuun sadarkaa jechamni itti argamu hubachuuf nu fayyada” jedha.

Yaada kanarraa wanti hubatamu jechamni walitti hidhatiinsa hawaasa itti gargaaramu waliin qabu cimaa ta’uu isaa agarsiisa. Hiikni jechamaaf laatamus haala haawasni sun keessatti fayyadame irratti kan hundaa’u ta’uu agarsiisa. Gabaabumatti, jechamni hiika ifaa ta’eefi dhokataa ta’e qaba. hiika isaa dhaggeeffataan kan irra gahuu danda’u haala keessatti dubbatame irratti hundaa’uun beekuu danda’a. jechamni kan jedhamuuf hiikaisa ifaa ta’eef osoo hintaane isa dhokataa ta’etu tajaajila.

Jechamni fayyadama afaanii keessatti akkuma mammaaksaa jechamoota haala qabiyyeefi caasaatiin ilaaluun ni danda'ama. Haala qabiyyeen yommuu jennu hiika jechamni sun qabu ilaalu jechuudha. Fakkeenyaaf: harka lafa jalaan yoo jenne hiikni isaa dhoksaan jechuudha. Kanaafuu, hiikni jechamni sun qabu haala irratti hundaa'uun kennamuuf qabiyyee agarsiisa. Jechamni akkaataa caasaan: jechama jechaa, jechama gaaleefi jechama himaa jennee ilaaluunni danda'ama.

*Jechama Sadarkaa Jechaatti:*Jechi tokko haala hawaasichi itti fayyadamurratti hundaa'uun hiika ifaa yookiin dhokataa qabaachuu danda'a.jechoonni akkasii kun gosa jechamaa sadarkaa jechaatti ilaallamuu danda'aniidha. Fakkeenyaaf: jecha simbira jedhu yoo fudhanne hiikni ifaan isaa allaattii jechuudha. Garuu hiikni addaa inni biraa “nama oduu guuru” jechuudha.Jechootni armaan gadii kunis akkaataa kanaan jechama ta'u.

Jechoota kanneen haala adda addaa keessatti hawaasni itti gargaarama. Kanaafuu, jechoonni kun jechama ta'u. Hiika isaanii hawaasni salphatti hubachuu danda'a.“Jechoonni haala kanaan jechama ta'uu danda'an ija hawaasaan yoo xiinxalaman hedduminaan argamuu danda'u.” (Fedhasaa 2013:62)

Jechama sadarkaa gaaleetti: Jechamni sadarkaa kanatti argamu akkuma kan sadrkaa jechaatti argamuu hiika ifaafi dhokataa qaba.

Jechama sadarkaa himaatti: Jechamni sadrkaa kanattis argamu akkuma jechama sadarkaa jechaafi sadarkaa gaaleetti argamuu hiika kallattiifi dhokataan dhihaachuu danda'a.

Walumaagalatti, jechamoonni Afaan Oromoo keessa jiran sadarkaa jechaa, sadarkaa gaaleefi sadarkaa himaatti ilaallamuu danda'u.hiikni jechamoota kanaas haala hawaasni keessatti fayyadamu irratti kan hundaa'e ta'uu isaafi ija hawaasaan ilaaluun barbaachisadha.

2.12 Geerarsa

Geerarsi gosoota Afoola Oromoo keessaa tokko yommuu ta'u, dhimmoota adda addaa irratti hundaa'un namootni hawaasa keessatti itti gargaaramu. Yaadakana kan deeggaru Fedhasaan (2013;49) geerarsa yommuu ibsu, “ Geerarsi aadaa Oromoo keessatti baay'ee

beekamaadha. Sababni isaas, namoonni dhaggeettii keessoo isaanii, aarii, gaddaafi gammachuu qaban ittiin ibsatu.”jedha. yaada kanarraa wanti hubachuun danda’amu hawaasni geerarsa dhimmoota adda addaa irratti hundaa’uun kan itti gargaaramu ta’uu isaa ni hubachiisa. Dhimmi geerarsi geeraramuuf irratti hundaa’uun gosa geerarsa himuun ni danda’ama. Fedhasaan (2013; 50) irratti yommuu ibsu, “Dhimma geeraramuuf gosa geerarsichaa murteessa. Nama qabeenya hinqabne/deegatu geerara taanaan ‘geerarsa hiyyeessaa’, kan ajjeesee dhufetu gaarara taanaan ‘geerarsa ajjeesaa’fi kkf” jedhamee qoodamuu danda’a jedha. Kanaafuu, geerarsa dhimma geeraramuuf bu’uureffachuun xiinxaluun ni danda’ama. Yaadni yaada kana deeggaru kan biraa Addunyaan (2016:173) yommuu ibsu, gerrarsa qabiyyee isaa bu’uureffachuun xiinxaluun kan danda’amuu yoo ta’u, isa kanas bakkaafi yeroo tokkotti qaaccessanii fixuun rakkisadha.”jedha. yaada kanarraa hubachuun kan danda’amu geerarsi dhimma heddu irratti geerrama waan ta’eef, wantoota hunda san idoo tokkotti fiduun yeroo tokkotti xiinxaluun rakkisaa ta’uu isaa hubachiisa.

Walumaa galatti, geerarsa hawaasni dhimmoota adda addaafi haalota garagaraa keessatti geerara waan ta’eef, qorannoo kana keessatti qabiyyee geerameef irratti hundaa’uun haala akkamii keessatti, maaliif geerame yaada jedhuun geerarsi kitaaba Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo jedhamu keessatti argaman xiinxalamaniiru.

Boqonnaa Sadii: Saxaxaafimalleen Qo’annoo

3.1 Saxaxaa Qorannichaa

Qorannoon kun xiinxala fayyadama afaanii kitaaba seenaa namootaa irratti barraa’an xiinxaluu irratti kan xiyyeeffate waan ta’eef, qorataan qorannoo kanaas mala qorannoo qulqullaa’inaatti fayyadamee jira. Ragaalee kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” sakatta’uun argamanis addeessuun ibsamaniiru. Kaayyoon qorannichaas xiinxala fayyadama afaanii kitaaba seenaa namootaarratti barraa’an xiinxaluu waan ta’eef, odeeffannoo dokmantii sakatta’uun argaman ibsuurratti xiyyeeffata. Saxaxa qorannoo ilaachisee, Addunyaan (2011:63) yoo ibsu, “Saxaxni Qorannichaa waliigala qorannichaa to’ata. Kunis, qorannichi maal fakkaata, maalirratti bu’uure gaaffiiwwan jedhan irratti saxaxa kana jalatti deebii argachuu qabu,” jechuunkaa’eera. Haala ibsa kana irratti hundaa’uun, saxaxa qorannichaa murteessuuf qorannichi akkaataa fayyadama afaanii kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu keessatti argaman irratti xiyyeeffatuun akkaataa hojirra oolmaa dubbiiwwan qolaa kitaabicha keessatti mul’atan, gosoota afoolaa dabalatee barreessaan dhimma itti bahuun seenaa barreesse, maal akka fakkaatan qaaccessuuf waan ta’eef saxaxni qorannichaa addeessaadha. Qorannoon Kun kan irratti xiyyeeffate xiinxala barreeffama kitaabicha keessa jiru ta’uu isaarraa kan ka’e, mala akkamtaatiin kan ibsamedha.

Qorannoon kunis, kitaaba Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo jedhu keessatti fayyadama afaanii irra caalaatti kitaabicha keessatti mul’atan funaanuun mala qorannoo qulqullaa’inaatiin dhihaate.

Walumaagalatti, qorannoo kana keessatti fayyadamni afaanii kitaaba seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo jedhu irratti barraa’e maal akka fakkaatu ibsameera.

3.2 Iddattoo Qorannichaa

Qorataan qorannoo kanaas, kitaabilee seenaa namootaarratti barraa’an hunda isaanii irratti qorannoo gegeessuu waan hindandeenyeef, kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu kan barreessaa Ginbaar Nagaraa Kumsaatiin bara 2010 ALAtti maxxanfame mala iddatteessuu miti carraatiin iddattoo qorannichaa taasifachuun filate. Qorataan qorannichaas, itti fufuun mala iddattoo miti carraa keessaa iddatteessuu

akkaayyootti gargaarame. Sababa malli kun filameefis mallii iddatteessuu akkaayyoon beekumsa dhimmicharratti qaburraa ka'uun odeeffannoo irraa argachu murteessuu ilaallata waanta'eef.

Kanaafuu, qorataan kaayyoon isaa fayyadama afaanii adda baasuufi xiyyeeffannoon fayyadama afaanii kun maalirratti akka ta'e kan jedhurratti hundaa'uun kallattii adda addaan xiinxaluuf mala odeeffannoo funaansa sakatta'a dokmantii gargaaramuun qorataan qorannoo isaa gaggeese.

3.3 Madda Ragaa Qorannichaa

Hojii qo'annoo kanaaf madda kan naaf ta'e, madda ragaa tokkoffaadha. Qorataan qorannoo kanaas kitaabaa “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu irratti akkaataa fayyadama afaanii kitaabbicha keessa jiru sakatta'uun geggeesseera. Dabalataanis kitaabbilee adda addaa dhimma qoraannichaan walqabataan dubbisuun akka ragaatti itti gargaarameera.

3.4 Meeshaa Odeeffannoon Ittiin Funaaname

Qorannoo geggeessuuf odeeffannoo funaanuun murteessadha. Odeeffannoo funaanuuf ammoo qorataan qorannoo kanas kitaabbilee seenaa namootaa irratti barraa'an keessaa kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu barbaaduun iddoo kitaabichi itti gurguramu bitachuun gad fageenyaan dubbisuu jalqabe. Itti aansuunis, akkaataa fayyadama afaanii achi keessatti argaman tokko tokkoon xiinxaluun ilaale. Kunis kaayyoo qorannoo kanaarratti hundaa'uun odeeffannoowwan kitaabicha keessatti argaman gadfageenyaan sakatta'uun funaannamanii jiru. Kunis, mala qorannoo qulqullinaatti fayyadamuun ragaa jiru bifa ququllina qabuun xiinxalamuun dhiyaachuu danda'ee jira. Kanaafuu, malli qorannoo kana keessatti odeeffannoo funaanuuf na gargaare mala sakatta'a dokmantiiti. Mala sakatta'a dokmantii ilaalchisee Dastaan (2002:101) irratti akkas jedha.

“Barreeffamoonni akka odeeffannoo qorannootitti nama fayyadan hedduujiru. Isaan keessaa kanneen akka kitaabotaa, xalayootaa, gaazexaa, barruulee adda addaa, waraqaa raga, nagahee, ajandaa, qaboo yaa'ii, barreeffama murtii, yaadannoofi kanneen kana fakkaatan ta'uu danda'u”

Jechuun ibseera. Qorataan qorannoo kanaas odeeffnnoo qorannoo kanaaf gargaaru kitaabicha Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo”jedhu keessaa sakatta’uun kan funaneedha.

3.5 Mala Odeeffannoon Itti Hiikameefi Qaacceffame

Odeeffannoon qorannoo kana keessatti kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu sakatta’uun walitti qabaman mala qorannoo qulqullaa’inaan ibsaman. Qorannoon kun xiinxala itti fayyadama afaanii kitaabbilee seenaa namootaarratti barra’an kan jedhu waan ta’eef, akkataa kaayyoo qorannoo kanaan fayyadamni afaanii kitaaba “Senaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu keessa jiru maal akka fakkaatuufi haala akkamii keessatti akka tajaajilan xiinxalamani jiru. Fayyadama afaaniin kanneen walqabatan keessaa malleen dubbii, jechamoota, mammaaksota, jechootafi kkf akkaataa isaan seenaa barraa’e sana keessatti tajaajilaniin funaanuun kan qaacceffamanidha.

Boqonnaa Afur: Xiinxalaafi Qaaccessa Odeeffannoo

4.1 Ibsa Gabaabaa KitaabaSeenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroorratti

Kitaabni “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu akka lakkoofsa worra Awurooppaatti bara 2010 Obbo Ginbaar Nagaraa Kumsaatiin kan barreeffamee gabarra oole yommuu ta’u, kitaabbichi boqonnaa kudha lamaafi fuula 142 qaba. kitaabni kun barruu qorannoo digrii jalqabaa Muummee Seenaa Afaan Ingiliiziin kan qophaa’e yommuu ta’u, yaadaafi qeeqa hayyootaan erga gabbatee booda gara Afaan Oromooti jijjiiruun bifa kitaabaa kanaan qophaa’uu danda’e. kitaabichi kun Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo ilaalchisee qabiyyeewwan adda addaa keessatti kaasee jira. Akkasumas, sirna yeroo sanaa keessatti hoggantoonni sirnichaa dararaafi miidhaa isaan ummatarra geessaa turan, haala jiruufi jireenya yeroo sanaa keessatti ummatichi maal akka fakkaatu, tooftaalee humni weerartuu dachee babal’ifannaa taasisuuf ittiin adeemaa turaniifi erga ummatichi sirna bittaa isaanii jalatti kufee booda haala ture kan of keessatti qabatedha. Kitaabni kun maxxansi lammaffaan bara 2013 ALA kan bahun gabarra ooledha. Kitaaba kana keessatti seenaa Abishee ilaalchisee yommuu ibsu, Abishee Garbaa nama baroota 1840 moota keessa qondaala Bulluq tuee, abbaa isaa Garbaa Hurruubaafi haadha isaa Dagattee jedhamtu irraa dhalate. Garbaa Hurruubaa baroota 1850 moota keessa Abbaa Duulaa Gadaa Bulluq ta’uun eegaa waggoota afuriif tajaajilee booda du’aan boqate.

Erga Garbaan du’ee booda immoo Horro weerartoota Goojjamii itti ceehaniin weeraramte. Yeroo kanatti immoo Horro Abbaa Duulaa filachuuf yaa’ii yommuu taa’an, Abisheen abbaa isaa bakka bu’ee Abbaa Duulaa ta’uuf gaaffii dhiheesse. Dhaalli aangoo Gadaa keessatti kan hinbaratamin waan tureef gariin ni morman. Kanneen dargaggoota akka isaa turan immoo deeggarsa kennaniif. Abisheen kanneen isa deeggaran qabatee Sirna Gadaa cabsuun taayitaa abbaa isaa dhaalee mootii ta’uu isaa labsate. Akkuma aangoo qabateen weerartoota Goojjamee Mormor cehanii itti dhufan haleelee ofirraa deebise. Kun immoo daranuu deggartoota isaa humna jabeesse. Mootota naannoo Horroo turanis garii humnaan kan immoo sossobbiidhaan aangoo isaa jala galfate. Haala kanaan bara 1855 irraa jalqabee hanga bara 1877tti aangoo isaa babal’ifate.

Abisheen Abbootii duulaa gara jahatamii sadii ta'aniifi lolee kuma kudha shanii ol ta'utu isa jalatti akka bulaa ture eerama. Bara 1877 garuu weerartoota Goojjamootaan kan ergame nama Qadiidaa Wannabee jedhamuun gowwoomsamee duula Tulluu Kokor irratti harka diinotaa isaa seene. Ergasii booda harqootaan camadamee gara Goojjamitti geessamee, mormaa gadi awwaalamee, mataa isaatti soqiddi itti firfirsamee, akka faradoofi gaangoliin nyaattee fixu taasifame jechuun kitaabicha keessatti seenaa Abishee kaasuun ibsa.

Ragaaleen argamanis fayyadama jechootaa ilaalchisee: jechoota safuu, jechoota galumsaa, jechoota faallaa, jechoota moggoo kitaabicha keessa jiran xiinxalamaniiru. Malleendubbii ilaalchisee immoo akkasaa, namee, iddeessaa, eemitii, arbeessuufi habalaka akkasumas jechamootnifi geerarsi kitaabicha keessatti argaman xiinxalamaniiru. Haaluma kanaan, ragaaleen kitaabbicha kana keessatti argaman fayyadama jechootaa ilaalchisee jechoonni adda addaa barreeffama kitaabichaa keessattii argaman akkaataa qabiyyee isaaniitiin ergaa isaan dabarsaniif hawaasa biratti haala isaan itti hojirra olaniin walqabsiisuun xiinxalameera. Jechamoonni kitaabbicha kana keessatti argamanis akkaataa ergaa barreeffamicha keessatti qabaniin fuula isaan irratti argaman wojjiin tarreessuun xiinxalamaniiru.

Malleen dubbii geerarsi kitaabbicha keessatti argamanis akkaataa ergaa dabarsuuf itti gargaaraniifi haala akkamii keessatti hawaasni akka itti fayyadamu ibsa wojjiin walqabsiisuun xiinxalamaniiru.

4.2 Qaaccessa Fayyadama Afaanii Kitaabicha Keessatti

Akkaataan dubbii ta'ee barreeffamaan afaanitti itti gargaaramnu fayyadama afaanii jedhama. Kunis afaan dubbii ta'ee barreeffamaan akkaataan nuti afaan sanatti gargaaramnu dhaggeeffataan yookiin dubbisaan waan nuti dubbannu yookiin barreessinu akka jaalatuufi hawatu gochuu keessatti murteessaadha. Kitaabbileen Afaan Oromoon Seenaa namootaa irratti qophaa'an kunis akkaataan afaanicha barreeffama keessatti itti gargaaraman hawataa, seera qubeessuu eeguu, jechoota waalta'aa ta'anitti gargaaramuun, jechamoota, malleen dubbii, mammaaksaafi afoolawan garagaraa keessatti hammachiifamuun barreeffamuun isaanii dubbisaa akka hawatu akkasumas ergaan isaa

nuffii tokko malee salphatti akka hubatamu gargaara. Kanaafuu, kitaabni seenaa galmee waan ta'eef dhimmoota kanaafi kan kana fakkaatu xiyyeeffannoo keessa galchuun barreessaan kitaaba gosa kamiyyuu barreessuu qaba.

Jechootni kitaaba kana keessatti argaman jechoota Afaan Oromoo keessatti argaman ta'anis, barreessan jechoota loogaa hedduminaan fayyadamuun barreessera. Jechoonni kitaaba kana keessatti argaman irra jireessaan Afaan Oromoo keessaa haa jiraatan malee akkaataa qindoomina hima keessatti qabaniin ergaan barreeffama isaan keessaatti argaman hanga hubatamuu dhabuutti jechoonni danqaa ta'an jiru. Jechoota akkanaa gargaaramaa barreessuun yommuu barbaachisees hiikni jecha sanaa cuftuu keessatti jecha biraan ibsamuun gaarii ta'a. yoo kana hintaane garuu looga barreeffamaa uumuuf deemama waan ta'eef, kitaabni kun naannawa loogni sun qofti itti beekamu qofatti fudhatamummaan isaa akka daangahu ta'a. kun ammoo, guddina Afaan Oromoo gama barreeffamaan jiru irratti danqaa ta'uu danda'a. Gara biroon immoo jechoota ergifannaatti fayyadamuun barreessuun rakkina qaba. Ergifannaan amala afaanota hundaa ta'us yaadni ibsamuu barbaadame sun jechi ittiin ibsamu Afaan keessatti kan argamu ta'ee otoo jiruu ergifachuun fayyadamuun waliigaltee barreeffamaan taasifamu irratti ammas rakkina gar biraati jechuudha.

Qorannoon kunis kan irratti xiyyeeffatu fayyadama afaanii kitaaba Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo jedhu xiinxaludha. Isaan kunis jechoota loogaa, jechoota safuu, jechoota moggoota, faallaa jechootaa, jechamoota akkaataa isaan seenaa kitaabbicha keessatti barraa'een itti dhimma bahamerraatti hundaa'uun akkaataa armaan gadii kanaan hiika itti laachuun xiinxalamanii jiru.

4.2.1. Jechoota Loogaa

Loogni garaagarummaa dubbii afaan tokko keessatti argamuudha. Afaan tokko baay'ina saba afaan sana dubbatuufi bal'ina lafa irra qubatuun looga garaa garaa ummachuu danda'a. looga kitaabbilee seenaa kana keessatti argaman garaagarummaa sadarkaa isaan irratti argaman fuula kitaabaa isaan irratti argamaniifi himoota isaan keessatti argaman woliin xiinxalamanii jiru. Xiinxalliin kunis akkaataa sadarkaa loogni itti argamu irratti hundaa'uun kan raawwateedha.

4.2.1.1. Looga Sadarkaa Sagalee

“Garaagarummaan loogarratti mul’achuu danda’u tokko sirna sagalee keessatti. Looga adda addaa keessatti, jecha tokko keessa sagaleen adda addaa jiraachuu danda’u. afaan oromoo keessatti kanaaf fakkeenya gaarii kan ta’u dhufe/ufe kan jedhuudha.” Jechuun wirtuu jildii 4:106 irratti ibsameera. Jechoota kitaabbilee kanneen keessatti argaman sadarkaa kana jalatti ilaalamuu danda’an akkaataa armaan gadii kanaan ilaalamaniiru.

(1).

- A. Barfata ka’ee Akkaajjiitti korma qalee erga daddarbatee akkuma *ibaayyuu* guutuu qabateen nama fardaan garasatti dhufaa jiru fuuldurasaatti arge, “Namittiin fardaan deemtu kun maalii? natti hintaane” jedhee jedhama. (Fuula 90)

Hima lakkoofsa 1(A) jalatti dhiyaate keessatti jechi ‘ibaayyuu’ jedhu isa ‘dhibaaayyuu’ jedhamuudha. Yaadni himichaa guyyaafatee iddoo Akkaajjii jedhamutti korma qalee erga ebbifatee, wanta dhugamu harkatti qabatee nama fageenyarra fardaan gara isaatti duhfu argee shakkuu isaa yaada jedhu qaba. Jechi dhibaaayyuu ummata Oromoo biratti eebbifachuu yookiin waaqa kadhachuun wolqabata. Yoo waaqa kadhatan iddoo kadhannaatti waaqa galateeffachuuf dhibaaafatu. Kitaaba kana keessattis dhimma kanaaf tajaajileera.

Jechoota biroo kitaaba kana keessatti argamaniif fakkeenya looga sadarkaa sagaleetti uumamaniif ta’an:

Jecha	Fuula irratti argamu
foxxoqiinsa	28
fedhadhuutii	52

Walumaa galatti, barreeffama keessatti jecha tokkoof sagalee adda addaan barreessuun looga uumuun gaarii hin ta’u. kunis bifa kanaan loogaa barreeffamaa uumaa deemuu waan ta’eef waaltina afaanii irratti danqaa ta’a.

4.2.1.2. Looga Sadarkaa Latii/Dhamjechaa/

“Dhamjechi sadarkaa xiinjechaatti qaama xiqqaa afaanii hiika qabeessa ta’ee, of danda’ee yookiin hirkatee argamuun hiika tokko qofa kan qabudha.” Addunyaa (2011:5) yoo ibsu, yaada kanarraa wanti hubatamu latiin qaama xiqqaa hiika qaabu akka ta’eefi qaamni

xiqqaan kun of danda'ee yookiin hirkatee kan argamu ta'uusaati. Akka kitaaba wirtuu jildii 3 bara 1990 maxxanfame keessatti ibsetti yoo ta'e,

kanaafuu yaada kanarraa akka hubatamutti loogni sadarkaa latiitti mul'achuu akka danda'udha. Kitaaba seenaa kana keessatti jechoonni haala kanaan barraa'an jiru.

Jecha	Fuula Keessatti Argamu
Haadhasaa	13
Abbaansaa	13
Akaakayyuusaa	13
Dargaggummaasaa	14
Micireesaanii	15
Firootashee	15
Qofaashee	15
Rakoosheetti	16
Abbaasaarraatti	16
Maatiisaaf	19
Hindhibne	70

4.2.1.3. Loogaa Sadarkaa Jechaa

“Garaagarummaan looga adda addaa giddutti argamu sadarkaa kanarratti isa sadarkaa kamiyyuu caalaa bal’ata. Kun kan ta’uuf is loogawwan adda addaa afaan biroorraas karaa adda addaa jechoota liqeeffachuu waan danda’aniif,” (Wirtuu jildii3,1990:108). Yaada kanarraa hubachuun akka danda’amutti garaagarummaan loogaa sadarkaa kanatti argamu sadarkaawwan lameen duraa caalaa bal’aa ta’uusaati. Garaagarummaan kun bal’achuun ammoo barreeffama keessatti ergaa baarreeffama keessa jiru hubachuu irratti danqaa uumuu akka danda’uudha.

3.

- A. *Kana akka dhaha (lakkoofsa) sirna gadaatti otuu dhaloota tokko gogeessa Gadaa tokko yookiin waggaa 40n bakka buufamee **hedamee** qabiyyeen bu’uuraa kun waggoota 450 har’a dura raawwatamuusaa mul’isa. (Fuula 10)*
- B. *Lolli **dalaga** guyyaa guyyaa warreen dhiiraa yoo ta’u dhimmoota hawaasummaa, dingdee, nageenyaa, gaa’ilaa fi kan biroo adda durummaan itti gaafatamummaa kan qabanii fi raawwatan dubartoota turan. (Fuula 32)*

Hima lakkoofsa (3) jalatti A keessatti jechi “hedamee” jedhu jecha loogaa ta’a. jechi kun naannawa biaatti hiika biraa barbaadame yookiin hawwame jedhu qaba. Akka barreeffama kanaatti garuu, shallagamee, herreegameefi ida’amee kan jedhudha. Hima B keessattis jechi argamu “dalaga” jedhu hiika gajafuu, cookuu kan jedhu ta’a. haata’u malee, jechi kun yoo kan “dalagaa” jedhu ta’e hojii isa jedhu ta’uu danda’a, yoo kana hin taane garuu looga ta’a. kitaaba yookiin barreeffamoota Afaan Oromoon barraa’an irratti jechoota loogaa garaagarummaa guddaa qaban, kan godina tokko qofatti caalmaan beekamanii gara birootti hinbeekamne fayyadamuun seenaa nama barraa’eef sana hunda dhaloota Oromoo hubachiisuu irratti rakkisaa waan ta’uuf jechoota waalta’anitti gargaaramuun barreessuun gaarii ta’a. Yookaan immoo jecha biroo hiikaan kan walfakkaatu mallattoo cuftuu keessatti gargaaramuun barbaachisaadha.

4.2.2 Jechoota Safuu

Jechoota safuu ilaachisee Addunyaan (2016:129) yoo ibsu, “jechaalli waan kallattiin dubbachuun yookaan hojjechuun safeeffatamu agarsiisa,” jedha. Yaada kanarraa akka hubatamutti jechoonni safuu wanta hawaasni jecha sana karaa birroon al kallattiin

fayyadamee waliif ibsu ta'uu isaa agarsiisa. Fakkeenyaaf nama ijaan hinagarree tokkoon jaamaa hin jedhamu *ijji qarajedhama* akka naannoo Arsiitti. Kanaafuu, fayyadama afaanii keessatti wantoota hawaasa biratti safuu ta'e kana kallattiin maqaa dhahuun akka safuu cabsuutti ilaalama.

4.

- A. “Dagatteen erga Abisheen *ulfoofttee* booda Garbaa loltee qe'ee firootashii warra Dongooroo Gutaa (Habee Dongooroo) jiranitti baqatte. (Fuula 16)
- B. “Niitii rakoo” (Fuula 16)
- C. Jimmaa, Guduruufi Horroo wal waraananii walajjeesuu, *misaa* /qaama hormaata dhiiraa/ walirraa muratu, karaa biraammoo wliin daldalu; --- (Fuula 61)
- D. *Abbootiin raga oolmaa Dabaloo Gannaa gaafa Duula Goodaa Kokor yommuu ibsan, “Dabaloo Gannaa qabaa dhowwatee”, harka kennuu didee Amaaroota hedduu ajjeesee, isa booda Amaarotiin goraadeetiin tuffeesaamuranii ajjeesan. Garuu, salgan Dabaloo hamma waraanan erga waraananii booda bosonatti naqaman.*

Jechoonni lakkoofsa 4 jalatti himoota A-D keessatti argaman kanneen gurraacheffaman jechoota safuuti. Keessumattuu jechoota qaama hormaataa kallattiin waamuun akka safuu cabsuutti ilaalama. Jechoonni safuu naannoo irratti hunadaa'uu danda'u. Kan naannoo birootti jecha sanaan dubbachuun safuu ta'e gara biraatti ta'uu dhiisuu mala. Yaada kana Addunyaa (2016:133) yoo ibsu, “ safeeffannaan haala walfakkaatuun hinmul'atu. Kan bakka tokkotti qaanii bakka biraatti qaanii miti” jedha. Yaada kanarraas akkuma hubatamu jechoonni safuu kun hawaasa irratti hundaa'u jechuudha. Jechi himaA keessatti barreeffame barreessaan bifa kanaan fayyadamuun safuu eeguun irratti hanqina qaba. Tokkoffaa jechichi Dagatteen akka nama Abishee jedhamuun ulfoofttee, abbaa manaa isheen woldhabdeetti, jechuun ofiisheeti abbaa manaa loltee akka deemte mul'isa. Kanaafuu, jecha biraan “Dagatteen erga Abisheen garatti hafee---” jedhamee bifa safuu hawaasaa eeguun barraa'uu qaba. hima “D” keessatti jechi argamus bifa isa “C” keessatti argamuun sirraa'uu qaba.

4.2.3. Jechoota Moggoo

Jechoonni moggoo jechoota hiikaan walitti dhiheenya qabaniidha. John I. Saeed (2003:65) yaada akkana jedhu kaa'e. “Synonyms are different phonological words which have the same or very similar meanings.” jedha. Akka yaada kanarraa hubachuun danda'amutti

jechoonni moggoo jechoota hiikaan walitti dhiheenya qabaniif qubeessuun isaanii gargara ta'edha. Jechoota moggoo kitaabbilee seenaa kana keessatti argaman akkaataa armaan gadii kanaan fuula kitaabaa isaan keessatti argaman waliin kaa'uun xiinxalamanii jiru.

5.

- A. *Qaalluun sirnaafi seera gadaa akkasumas saba Oromoo biratti ulfina, kabaja fi ga'ee guddaa qaba. (Fuula 14)*
- B. *Qaalluun hawaasichaa waliigalaan seera waaqaa fi safuu akka hinfaallessinee fi hin jigsineni eega. Kun uummatichi akka gamtoomuu fi tokkummoomuu fi fayyaallessummaan sirna gadaa jaarrawwan dheeraaf akka eegamu gumaateera. (Fuula 15)*
- C. *Hanqinaa fi hir'ina ragaa barreeffamaa fi fageenya yeroorratti kan ka'e odeeffamootiin qulqullinaan bara dhaloota Abishee himuun ulfaataa ta'ullee, akka dhaha gadaatti fi yeroo gaa'ila abbaasaarratti hundaa'uudhaan walakkeessa 1830 ykn 1835 keessa akka dhalate ni tilmaamamu. (Fuula 16)*

Lakkoofsa (5) jalatti hima “A” keessatti jechoonni jiran ‘ulfinafi kabaja’kan jedhan jechoota moggoodha. Qaalluun ummata biratti kabaja qabaachuu agarsiisuuf dhimma itti bahame. Jechoonni hima “B” keessatti argaman hinfaallessine, hinjigsine, gamtoomuufi tokkummoomuu jedhan jechoota moggooti. Ergaan jechoonni kun hima kana keessatti dabarsanis Qaalluun seerri akka hindabne gochuufi ummatni waliigalteen tokko ta'ee akka jiraatu gochuu keessatti gahee qabaachuu kan agarsiisaniidha. Hima “C” keessatti jechoonni argaman hanqinaafi hir'ina jedhan jechoota moggooti. Ragaan waa'ee Abishee ibsan hedduminaan jiraachuu dhabuu isaa ibsu.

4.2.4. Jechoota Faallaa

Walfakkaatina hiikaa hima keessatti kanneen hiiki isaanii garaagara ta'ee jecha tokko hiika faallaa isaa waliin hariiroo qabu jechuudha. John I. Saeed (2003:65) yaada akkana jedhu kaa'e. “In traditionan terminology, antonyms are words which are opposite in meaning. It is useful, however, to identify several different types of relation ship under a more general label of opposition” jedha. Akka yaada kanarraa hubatamutti, jechoonni faallaa waliif ta'an hariiroo isaan qabaniin akaakuu adda addaa jalatti kan xiinxalaman ta'uu hubachiisa. Kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu keessatti jechoota faallaa argaman bifa armaan gadii kanaan funaanuun xiinxalamaniiru.

6.

- A. *Kanas ta'u hundeessitootiin caffichaa yeroo dheeraa booda sababa baay'ina ummataa fi dhiphina lafaan qabiyyeefi quubsuma har'aa irra jiraan kana uummachutu himama. Dhimma kanaaf **dura** warri hangaftuuwwan korma qalanii jifuu addaan qooddatanii **booda** eebbaan walgaggeessuutu himama.* (Fuula 27)
- B. “Waraanni duraan dhimma fottoqinsaa waliin walqabatee dantaa caffee **hangafaagama** tokkoon kan caffeewwan **quxisuugama** biraan kabachiisuuf fakkaatee eegale sun hafee booda sadarkaa fi amalasaa jijjiirratee.” (Fuula30)
- C. *Amaaronni Abishee Garbaatiin Malkaa Seexana isa laga Mormor ce'esisanii Goojjam keessaa kaaba Gammoojjii Aguuleetti kan argamu gaara Jabalii fi Maxxaaraa jedhamutti hidhan. Abisheen tooftaa qowwomsaa, shiraa fi haxxummaan kiyyeeffamuusaatti hedduu aaree gabbiin wawwaate aariin quba harkasaa ofumaan nyaatee (alanfatee) ofirraa kute. Gammoojjii keessatti halkanii fi guyyaa, bishaan fi midhaan malee akka qotiyyoo waliin harqoota keessatti hidhameen badadaa turuun, qaamnisaa hir'atee (forqatee), simboofi surraan badadee, biftisaa shoollibee, fuullisaa fokkisee Goojjam ga'e.* (Fuula 93)

Lakkoofsa (6) jalatti hima “A” keessatti jechoonni gurraacheffaman waliif faalladha. Jechoonni kun tartiiba gochaa raawwatamu walduraa duubaan ibsuuf itti fayyadama afaanii keessatti nu gargaaru. Hima “B” keessatti jechoonni gurraacheffaman jechoota waliif faallaati. Hawaasa Oromoo biratti jechoonni akkanaa duursa kan dhalate nama yoo ta’e, duursa kan hundeeffame jarmiyaas yoo ta’e, hangafa jedhama. Iddoos haa ta’u nama hangafni ni kabajama. Kanaaf jechoonni kun hiika waliif faallaa qabu. Hima “C” keessatti jechoonni halkan, guyyaa, simboo, fokkisee--- jedhan kun jechoota faallaadha. Jechoonni kun akkaataa itti Abisheen erga weerartuu Amaaraatiin fudhatamee booda itti qabame ibsuuf kan gargaaran yommuu ta’an jechoota waliif faallaa ta’aniidha.

4.2.5. Jechamoota

Jechamni gosa afoola oromoo keessaa tokko yommuu ta’u, ergaa ifaa osoo hin taane ergaa dhokataan beekama. Yaaduma kana kan deeggaru Fedhasaan(2013:61) yoo ibsu, “jechamni yaada dhokataa of keessaa qabuun sammuu namaa kan qaruudha. Kanaafuu, jecha, gaaleefi hima qofaa dhaabbatee yaada bal’aa sammuu namaa affeeru jechuun ni danda’ama.” Akkuma yaada kanarraa hubtamutti jechamni hiika ifaan osoo hin taane hiika dhokataan kan beekamudha. Jechamoota kitaabbilee lamaan qorannoo kana

keessatti hammachiifaman keessatti argaman fudhachuun bifa armaan gadii kanaan xiinxalamaniiru.

7.

- A. Hidda dhalootaa hamma balbaalleetti waamanii otoo Hoorroon hingahin “*duubaan hallayyaa*” jechuun guduunfama. (Fuula 12)
- B. Hurruubaan dureessa dhibba horee “*garaacha saawwaa uffate*” ta’uun ni addeessama. (Fuula 13)
- C. Faradoo hundarra hoodaan kan “*Addaa fi addunyaa qabutu*” filatamee tajaajila Sangaa Fardummaatiif kaadhimama. (Fuula 33)
- D. “Gissaan farda booqaa waan yaabbatuuf, otuu isa ajjeesuuf eegaa jiranii fardasaa fi karaa jijjiirratee otuu Fidaan *quba hinqabatiin* irraan ba’ee isa ajjeesee.” (Fuula 38)
- E. Battala dibbeen rukutameen waraanni wayita eegalu Dagaan hamma lolu lolee booda Habee “*Hambaa godhadhu*” jedhee loltootasaa hammi hafan waliin lubbuusaanii baafatan.” (Fuula 92)

Lakkoofsa 7 jalatti hima “A” keessatti jechamni argamu hiikni isaa akkaataa fayyadama afaanitti sanyii lakkaa’uu sanarratti san boodaan hinjiru akka jechuuti. Oromoon daa’imman yommuu sanyii lakkoofsiisan isa dhuma irra yommuu gahan kan jedhaniidha. Naannoo Arsiitti immoo dhuma irra yommuu gahan “kana caalaa hinbeekuu jabbii bilbilaan burraaqxuu jaartii bordoon utaaltu” yookaan “Abaabiyyee duubaan biyyee” jedhama. Jechamni kun maatiin sanyii hortee irraa dhufan yommuu daa’imman isaanii lakkoofsiisan yookaan barsiisan keessatti kan itti gargaaramaniidha. Hima “B” keessatti jechamni argamu ammoo “Garaacha Saawwaa uffate” jechuun, duroome durummaa daangaa gahe jechuudha. Isa “kiila lixe” jechama jedhu Naannoo Oromiyaa tokko tokkotti jedhamudha. Jechamni hima “C” irratti argamu hiikni isaa simboo yookiin milkii qabu jechuudha. Hima “D” keessatti jechamni argamu “quba hinqabaatiin” jedhu hiikni isaa osoo hinbeekin jechudha. Jechamni hima “E” keessatti argamu “Hambaa godhadhu” jedhu hiikni isaa of baraari jechuudha. Jechamoonni kunniin hundi isaanituu haala adda addaa keessatti tajaajilan. Jechamni ‘A’ irra jiru hidda dhalootaa irraa dhufe maatiin yommuu barsiisu keessatti hunde jalqabaa irraa maddan bira gahuufii sanaan booda darbuu akka

hindanda'amne ibsuuf. Jechama 'B' irra jirus fudhannee yoo ilaalle, gama qabeenyaan yookiin dingdeen durummaa agarsiisuuf hawaasni itti gargaarama. Jechamni 'C' irra jiru hawaasni milkii yookiin carraa gaarii qabchuun walqabsiifamee itti gargaarama. Jechama 'D' irra jiru hawaasni yookiin namoonni otoo hinyaadin waan tasa isaan irra gahe, gaaris ta'ee yaraa ittiin ibsachuuf jechama kanatti fayyadamu. Jechamni 'E' irra jiru haalli inni keessatti tajaajile waraana keessattidha. Kunis, waraana keessatti loola taasifamu irratti loltoonni garee tokkoo hubamuun, gareen tokko injifannoo gochuun waan hinoolleedha. Kanaafuu, gareen hubamu sun hanga dhumaatti loluun loltoota qabu hundumaa waraanaan dhabuu danda'a waan ta'eef, jechamni kun hambaa godhadhu jechuun loltoota of harkaa hinficcisiisin of bararaa jechuuf itti gargaarame. Eegaa, jechamni kun haala waraana taasifame sanarratti kan itti dhimma bahameedha.

4.2.6. Malleen Dubbii

Kitaaba seenaa kana keessatti malleen dubbii adda addaa tajaajila garagaraaf hojiraa oolanii jiru. Malleen dubbii kunniinis haala isaan kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu sana keessatti barraa'an irratti hundaa'uun haala isaan keessatti tajaajilan wajjiin walqabsiisuun xiinxalamani jiru. Malleen dubbii kunniinis dhimmoota garaagaraa kanneen akka gadda, gammachuu, gaabbii, tuffii, diddaa roorroofi kkf agarsiisuu danda'u. Malleen dubbii ilaalaman kunis, akkasaa, iddeessa, nameessaa, dhadhessuufi busheessa, habalakaafi fakkoomiidha. Tokkoon tokkoo isaanii fuula kitaabichaa keessatti argaaman waliin eeruun qaacceffamaniiru.

Akkee

“Akkasaan waldorgomsiisaa jechoota lamaati” (Fedhasaa, 2013:97). Yaaduma kan deegaruu (Addunyaan, 2016:208) yoo ibsu, “akkasaan gaalee akka isaa jedhurraa ijaarame. Tajaajilli isaas ergaa barbaadame waan aadaa hawaasichaa keessatti beekamaa ta'e tokkoon walcinaaqabuun dhiyeessuun akka salphatti hubatamu gochuudha” jedha. Yadaa kanarraa wanti hubatamu akkeen/akkasaan woldorgommii waan lama giddutti ta'u jechoota waldorgomsiisoo ta'an kan akka, fakkaata, hamma jedhan fayyadamudha. Malli dubbii kun kitaabbilee seenaa kanneen keessaa funaanamuun bifa armaan gadii kanaan xiinxalameera.

8.

- A. “Lafa dhiiteen darbaa
Akka Abishee Garbaa” (Fuula 20)
- B. “Raafuun gala ta’aa ree
Nyaatan garaa ga’aaree
Otuu akka garaa kootii
Abisheen abbaa kootii
Hiituun akkayyaa kootii
Bililleen haadha kootii
Itti himuu akka koo hinta’uu
Akka garaa koo hinta’uu” jedha. (Fuula 23)

8 (A)jalatti walaloon dhiyaate jiru Abisheen guddina qaama isaarraa kan ka’e yommuu deemu lafti jalattii kan socho’u ta’uu isaa agarsiisa. Akkasumasguddina Abishee agarsiisuuf jecha woliin dorgomsiiistu taate akka jedhu fayyadamuun “lafa dhiiteen darbaa akka Abishee Garbaa” jedhame. Kanaafuu, malli dubbii kun Abisheen hammam guddaa akka ta’eefi yommuu deemuus lafti jalatti kan sochootu ta’uu agarsiisuuf dhimma itti bahamee jira.

8(B) iratti geerrarsichi jirus mala dubbii akkee kanatti kan dhimma bahame yoo ta’u, yaadni inni of keessaa qabu wanta hawwe sana galmaan gahuu dhabuu isaa agarsiisuuf. Wanta hawwe sana hawwiin isaa sun akka hindhugoomiin hafuu isaa ibsachuu barbaadeeti.

Iddeessa

Ideessi waan tokko bakka waan biraa buusnee waanuma san taasisnuudha. Fedhasaa (2013:97.) yaada kaanarraa kan hubatamu ideessi waliindorgomsiiisuu osoo hintaane waan tokko waan biroottiin bakka buusuu akka ta’e agarsiisa. Ideessi kitaabbilee kanneen keessatti argaman bifa kanaan gadiin xiinxalamaniiru.

9

- A. “Hiituu gaafa keessummaa Caraanaa gaafa ba’ii” (Fuula 23)
- B. Abishee gaafa dhibee
Abishee gaafa Gibee (Fuula 61)
- C. “Saaboon masaabaa dubartootni keenya haraqee itti baastuudha.” (Fuula 77)

9(A) irratti mammaaksi dhihaate kun mala dubbii iddeessaatti fayyadamee jira. Kunis Hiituu keessummaan walqabsiisee, Caaraanaa ammoo dubbii ba’ii wajjiin walqabsiisee ibse. Yaadni mammaaksi kun dabarsuu barbaades Hiituun keessummaa simachuu irratti maqaa gaarii qabaachuu ishee yoo ibsu Caaranaan immoo dubbii walgahii irratti taasifamu irratti beekamaa ta’uu isaa agarsiisa. Mammaaksi kun iddoo namoonni hawaasa keessatti qaban agarsisa. Kanaaf, beekumsa yookiin ogummaa isaan hawaasicha keessatti qaban sanaan dinqisiifachuuf akkasumas mararfachuuf dhimma itti bahu.

Hima 9(B) irratti kan argamu afoolli kun malla dubbii akkasaatti kan fayyadamameedha. Kunis Abisheen iddoo rakkinaatti kan hinhafne ta’uu isaa agarsiisa. Kanaafuu, Abisheen iddoo waraanaatti gootummaa qabu agarsiisuuf mala dubbii kanatti dhimma bahame.

9(C) irratti himni argamu mala dubbii kanatti fayyadamamuun kan dhimma bahameedha. Yaadni dabarsuu barbaadames meeshaan waraanaa Saaboo jedhamu akka masaabaa dubartoonni haraqeen baasanitti fudhatame. Kunis meeshaan waraanaa kun bu’aa guddaa waraanaa irratti akka hin qabne agarsiisuuf. Kun immoo mala dubbii kanatti fayyadamuun tuffii meshaa waraanaa sanaaf qaban agarsiisuu barbaadeeti. Kanaafuu, saaboon haala hawaasa sanaatti meeshaa waraanaa tuffatamaa ta’uu isaa agarsiisa.

Nameessaa

Malli dubbii kunwanta nama hintaaneef amala namaa kennuufidha.

10

- A. Mana kee madddiitti
- Galma guddaa ijaaruu
- Kan maccaan ilaalu
- Kan siree walsaamuu obboloota keetii
- Kan garaan gubatu kittilayyoo keeti. (Fuula 79)

Mammaaksi lakkoofsa 10 (A) jalatti dhiyaatekun kan mammaakame akka kitaabicha keessatti taa’ee jirutti dubartiin Oromoo waldhabdee mootummaa Oromoo jidduu jiru Amaaronni seenuun tooftaa maltoomaa ta’uu hubatte akka ilmaan Maccaatti mammaakteedha. Toorri mammaaksichaa galma guddaa ijaaruu, kan maccaan ilaalu jedhu mala dubbii nameetti fayyadamee jira. Kunis gocha ilaalu kan raawwatu nama waan ta’eef, manni /galmi/ kun akka Maccaan ilaalutti jedhee fayyadamee jira. Ergaan dabarsuu barbaadame ilmaan Maccaa ofii isaanii walitti bu’uu osoo hintaane diina isaanii tokkummaan ofirraa qolachuun gaarii akka ta’e yaada jedhu ofkeessaa qaba.

Dhaadhessuufi busheessaa

Dhaadhessuun waan tokko garmalee olkaasuu yoo ta’u, busheessuun ammoo waan tokko gar malee gadi buusuu ta’a. Malleen dubbii gosa kana jalatti ramadaman kitaabbilee kanneenn keessatti argaman bifa armaan gadii kanaan xiinxalamaniiru.

11

- A. *Abisheen kallattii halkan garagalee rafee buleetti barii ka’ee lola bana. Biyyi kallattii Abisheen garagalee rafaa buleetti jirus halkan guutuu iyyaa bula. Yoo Abisheen gara Jimmaatti garagalee rafaa buleera ta’e, warri Jimmaa halkan guutuu Abisheen dhufe jedhanii iyyaa bulu. Yoo Abisheen gara lixaatti garagalee rafaa buleera ta’emmoo warri laga Angar gamaa halkan guutuu Abisheen dhufe (X) jedhanii iyyaa bulu. Warri Gduruus akkasuma, garuu Abisheen manasaa jira. “Ayyaana isaatu lola.” Akkasumas Abishee kan lolu qofaasaa miti, lolesaa waliin malee” (Fuula 49)*

Barreeffamni 11 (A) jalatti dhiyaate kun mala dubbii dhaadhessuu kanatti fayyadamee jira. Sababni isaas Abisheen kallattii garagalee rafe sanaan warri argaman halkan guutuu iyyaa bulu kan jedhu kun waan garmalee guraguddisameedha. Haata’u malee, Abisheenhuma waraanaan cimaa ta’uu isaa agarsiisuu barbaadameeti. Kanaafuu, Abisheen waraanaan cimaa ta’us hanga kana iddoo inni itti garagalee rafetti namni halkan guutuu weeraraa/iyyaa bula jechuun garmalee gurra guddisuu ta’a.

Fakkoomii

Fakkoomiin kan waanti tokko waan biraa bakka bu’ee mallatteessuun agarsiisuudha. (Fedhasaa 2013:99). Yaada kanarraa hubachuun kan danda’amu fakkoomiin waan tokko yaada tokko mallatteessuun yookiin fakkiin agarsiisuu jechuudha. Fakkeenyaaf, Odaan ummata Oromoo biratti iddoo itti walgahuun marii taasifamu, iddoo murtiin itti lallabamu ta’ee fudhatama. Kitaabbilee kanneen keessa malli dubbii kun iddoo inni jiru fudhachuun maal akka bakka bu’u xiinxalameera.

12

- A. Dubartii (fuula 32)
B. Dhiira (fuula 32)
C. lafa olka’arratti ibidda qabsiisuu (fuula 48)

12 (A) irratti kan argamu jechi dubartii jedhu kitaaba kana keessatti bara seenaan yookiin taateen adda adaa itti raawwatetti dubartoonni waraana keessatti kan waldhabe walitti araarsu waan ta’eef, akka mallattoo nageenyaatti fudhatamu. 12 (B) irra kan jiru dhiira kan jedhu ammoo waraana adda addaa irratti hirmaachuun waan ajjeesaniif dhira kan

jedhu waraanaan fakkeeffama. 12 (C) irra kan jiru ammoo lafa olka'aarratti abidda qabsiisuun waraannii jiraachuu isaa agarsiisa waan ta'eef, waraanan fakkeeffama.

Eemitii

Yaada lama kan waliif faallaa ta'an kan of keessaa qabuudha. Gama tokkoon “eeyye” kan jedhu yoo ta'e gama biroon immoo “miti” kan jedhu ta'a. kanaafuu eemitiin mala dubbii kan wanta waliif faallaa ta'aniin yaada keenya ibsachuuf gargaaramnuudha. Malli dubbii kun kitaaba inni keessatti argamuufi fuula isaa wajjiin ka'amuun xiinxalameera.

13.

A. “Guduruufi Hoorro walittoo lama,
Jaalalliifi jibbi walittoo gamaa” (Fuula 62)

Wallee (sirba) 13 jalatti dhiyaate keessatti wanta waliif faallaa ta'an lamatu wal makee argama. Innis jaalalaafi jibbaadha. Akkaataa wallee kanaatti wantoonni waliif faallaa ta'an kun yommuu waliif rora'an agarsiisa. Waljibbaanii addaan fagaachuu akka hindandeeeyetti ta'ee dhihaate.

4.2.7. Mammaaksota

Mammaaksi gosa afoola Oromoo keessaa tokko yommuu ta'u wirtuu cimina dubbiiti. Kana jechuun akkuma mammaaksan yommuu mammaakamu “dubbiin mammaaksa hinqabne, ittoo sooqidda hinqabne” jedhamuun walfakkaata. Kun barbaachisummaa mammaaksi dubbii keessatti qabu ibsuuf. Qabiyyee irratti hundaa'uun mammaaksonni ergaa gara garaa qabu. Kunis, abdii qabaachuu/ kutachuu, aantummaa, arjummaa, doqnummaa, gootummaa, doofummaa, oftuummaa, jibba, kabaja, qaani, roorroo, soba, sodaa, waldhabbi, dhaamsa, dheekkamsa, obsa, faallaa, fakkaachuufi kkf. Mammaaksoti kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu keessatti argaman qorannoo kana keessatti hammachiifamuun fuula isaan irratti argaman wajjiin kaahuun yaadni isaan barreeffama kitaabichaa keessatti qaban xiinxalameera.

Mammaaksota kitaabicha keessatti iddoo adda addaatti argaman fuula isaanii waliin

14.

A. Nama malee maqaan hindu'u. (Fuula 10)
B. Kan qixxee dide Gissaa Warjiyyuu ni du'e. (Fuula 39)

- C. Rakkataan dubartii ulfoofte fuudha. (Fuula 65)
- D. Dhoqqeen Maaliif jibban funyaan nama tuqxi. (Fuula 97)
- E. “Yaa Abishee Garbaa sanyii fiixee jagnaa” (Fuula 107)
- F. Qoraatii ofirra tursuun madaa ofitti bal’isuudha. (Fuula 122)

Mammaaksi 14A irra jiru yaadni barreeffama keessatti qaabu, namoonni beekkamoon yommu du’an maqaan isaanii dhaalaa lafaa ta’ee waan hafuuf, isaantu du’e malee maqaan isaanii dhalootaa dhalootatti maqaan isaanii lafa sanaan waamama jechuudhaaf. Lafti maqaa namootaatiin waamamtu kun iddoo hedduutti ni jirti jechuudha. Mammaaksi 14B irra jiru hiikni isaa namoota waliin walqixaa hirachuu dhabuun lubbuun isaa akka dabarte agarsiisuuf. Ofittummaan barbaachisaa akka hintaane agarsiisuuf. Gissaan Warjii lolee isaa qabeenya booji’an waliin qixa hirachuuf erga waadaa galee booda waan ganeef ajjeefame. Kanarraa ka’uun mammaaksi “kan qixxee dide Gissaa Warjiyyuu ni du’e” jedhanii mammaakame. Mammaaksi 14C irra jiru rakkina ibsa. Namni rakkate rakkina jalaa bahuuf wanta raawwachu hinqabne kan raawwatu ta’uu isaa agarsiisuuf. Mammaaksonni hiikaan mammaaksa kana fakkaatan hedduun Afaan Oromoo keessa jiru. Fakkeenyaaf: Rakkannee bishaan unanne, rakkataan eelee irratti marqatafi rakkataan raada qala.

Mammaaksi 14D irra jiru jibba agarsiisa. Kunis kitaaba Seenaa Abisheefi Gootota Oromoo Biroo jedhu keessatti akka ibsametti Abisheen erga humna weerartuu Amaaraatiin qabamee gara Goojjamitti geeffamee du’e booda Fitaawuraarii Yimaar Gooshuu intala Abishee kaadhimmachuuf erga ergatee booda duraanuu Abisheen waan jibbuuf yeroo eeggatee akkamitti qe’ee isaa dhaaluuf intala isaa kadhata kan jedhu ibsuuf mammaakame. Mammaaksonni jibba agarsiisan qabiyyeen mammaaksa kana fakkaatan hedduun jiru. Fakkeenyaaf: Kan tuffatantu nama caala, kan jibbantu nama dhaalafi akaakayyuun jaldeessaa, qe’ee namaa balleessa.

Mammaaksi 14 E irra jiru Abisheen goota ta’uu isaa mul’isuuf mammaakame. Hawaasni Abishee gootummaa isaa ajaa’ibsiifachuuf akkasumas gootni akka isaa isa booda jiranis hanga isaa akka hingenye ta’uu mul’isuuf mammaakame.

Mammaaksi 14F irra jiru waan tokko ofirra tursiisuun gaarii akka hintaane agarsiisuuf. Kitaabicha keessattis diina ofirra tursiisuun booda rakkisaa akka ta’e agarsiisuuf Goldee

Gammadee namni jedhamu loltoota isaa ittiin jajjabeessuuf mammaaksa kanatti dhimma bahuu agarsiisa. Mammaaksonni Afaan Oromoo keessa jiran hiikaan mammaaksa kanaan walfakkaatan jiru. Fakkeenyaaf: “Kana darbitu ni biilti” jedhe jaldeessi, tiruun bulte lafee taatifi k.k.fakkaatan.

Kanaafuu, mammaaksonni akkanaa kun hawaasa keessatti turtiin waan tokkoo gaarii akka hintaane agarsiisuuf itti gargaaramu.

4.2.8. Geerarsa

Geerarsi gosoota afoola Oromoo keessaa tokko yommuu ta’u, hawaasichi dhimma adda addaaf haala adda addaa keessatti itti gargaaramuun dhaggeettii keessa isaa jiru ittiin ibsata. Geerarsi Oromoo iddoo adda addaatti kan geeraramu yommuu ta’u, miira ummataa sochoosuuf humna qaba. Ummatni Oromoo geerarsa isaan abbaa, haadha, obbolaawwan, haadha manaa, fira, hiriyyaafi kkf ni faarfata. Misgaanuu (2011). Adunyaan (2016:173), irratti geerarsa qabiyyee isaa bu’uureffachuun xiinxalamuun kan danda’mu ta’uu ibsa. Kanaafuu qabiyyee irratti hundaa’uun geerarsi Afaan Oromoo keessa jiran hedduudha. Isaanis: Geerarsa hiyyeessaa, geerarsa ajjeesaa, Geerarsa abbaa, Geerarsa haadhaa, Geerarsa hawwii, Geerarsa daldalaa, geerarsa qonnaafi kkf. Kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu keessatti geerarsa argaman qabiyyee isaanii irratti hundaa’uun akkaataa fayyadama afaan isaanii ilaalchisee haala isaan hawaasichi keessatti gargaaramuun wolqabsiisuun akkaataa armaan gadii kanaan xiinxalamanii jiru.

4.2.8.1. Tokkummaa/ Gahee Ofii Bahuu Aantummaa Mul’isuuf

15.

*Yaa handaaqqoo yaa handaaqqittii koo
Maal handaaqqummaan kee
Kan dareeda hinbuunee
Kan barii hiniyyine
Akkakoo yaakaakittii koo
Maal akaakummaan kee
Kan bareeda hinfuunee
Kan walii hindhimminee (Fuula 22)*

Geerarsi lakkoofsa (15) jalatti dhiyaate gahee ofii bahuu yoo dhabe, yookiin waan isarraa barbaadamu yoo hin raawwanne namummaan isaa maal? Yaada jedhu qaba. isa kanas

agarsiisuuf handaaqqoon yoo qooxii irraa hinbuuneefi lafa barii yoo hiniyyine handaaqqummaan maal?jedha. Akkasumas akaakoonis yoo walii hindhimmine akaakumaani isaanii maal?jechuun akka akookoon walta'an gochuu keessatti geeraran gahee isaa baheera. Kanaafuu, geerarsi kun haala namoota walhintaane miira isaanii tokko gochuu keessatti geeraramuu danda'a.

4.2.8.2. Hawwii hindhugoomin hafeef

16.

*“Raafuun galaa ta'aa ree
Nyaatan garaa ga'aaree
Otuu akka garaa kootii
Abisheen abbaa kootii
Hiituun akkayyaa kootii
Bililleen haadha kootii
Itti himuu akka koo hinta'uu
Akka garaa koo hinta'uu” jedha.(Fuula 23)*

Geerarsi (16) jalatti dhiyaatekun hawwii hindhugoomin ibsachuuf geerame. Namni tokko jiruufi jireenya isaa keessatti waan baay'ee hawwa.Wantoonni hawwu kunis guutamuu yookiin guutamuu dhiisuu danda'a.geerarsa kana keessatti geeraraan hawwii isaa kan hindhugoomin hafe ta'uu isaaf otoola ta'uu hindandeenye otuu akka garaa kootii, Abisheen abbaa kooti, Hiituun akkayyaa kootii, Bililleen haadha kooti, jechuun fayyadamuun hawwiin isaa kaan hindhugoominiifi abdii kutannaan dhugoomuu akka hindandeeyetti fayyadameera. Sababni isaas Abisheen abbaa isaa ta'uu hindanda'u.Akkasumas Hiituunis akkayyoo, Bililleenis haadha ta'uu hindandeessu waan ta'eef hawwiin isaas akkasuma ta'uu isaa ibsachuuf geerare.

4.2.8.3. Gaabbii

17.

*Yaa abbaa Tesisaa Qannoo
Farra maaltu na dhahee
Kooyee bakaraan dha'ee
Mootummaa ofirraa dha'ee. (Fuula 52)*

Geerarsi (17) jalatti dhiyaate kunAbisheen Garbaa, Teessoo Qannoo humna waraanaan injifachuu dadhabnaan loleefi qondaala Teessoo kan ture Kooyee oduu sobaa xaxuun woldhabsiisuun Teessoon aarii irraa kan ka'e kooyee bakara ja'aan woraane ajjeese.

Kanaan booda Teessoon haala salphaa ta'een Abishee Garbaan booji'ame. Kanarraa ka'uun Teessoonis erga gocha kana dubbii sobaan raawwatee booda gaabbuun aarii isaa ibsachuuf geerare. Sararii lammaffaan geerarsichaas 'farra maaltu na dhahe' jedhu gaabbuu isaa agarsiisa. Akkuma mammaaksa "Abaaree ajjeesee kakatee kaase" jedhamuu ta'e. Waan tokkoo hubannoo isaa osoo hinqabatiin yookiin addaan hinbaafatin tarkaanfii fudhachuun gaabbii fiduu agarsiisa. Kanaaf, hawaasa keessattis dubbii osoo addaan hinbaafatin ejjannoo fudhachuun gaarii akka hintaane mul'isa.

4.2.8.4. Caalmaa Ibsuuf

18.

*Fociin qunxaanoo waccee warridhadhaa sagadaa
Waangoon Moosoorraa wacceewarri Hoolaa sagadaa
Bookeen Aguulee yaatee warri jabbii sagadaa
Qeerransi Habee harqee warri Re'ee sagadaa
Leenci Barjii baroode warri loonii sagadaa
Bakakkaan Dooyyoo bu'e, delbi Dooyyoo buqqa'ee
Sabni hunduu sagadaa, koottaa hundinuu sagadnaa (Fuula 52)*

Geersa (18) jalatti dhiyaate kana keessatti Abishee Garbaa abbootii duulaa biroo caalaa olaanaa ta'uu isaa ibsuuf geerame. Mala dubbii akkasaa fayyadamuun geeraraan abbootii duulaa jiran akkaataa humna isaan qabuun bineensotaan bakka buusuun agarsiiseera. Fociin qunxaanoo, waangoon Moosoorraa, Bookeen Aguulee, Qeerransi Habee, Leenci Barjii, jechuun mala dubbii akkasaatti yommuu fayyadamu Abisheen hunda isaanii caaluu agarsiisuuf Bakakkaan Dooyyoo jechuun bakka buuse. Dooyyoon naannoo Abisheen bulchaa turedha. Kanaaf, geersa kun olaantummaa Abishee agarsiisuuf geerame.

4.2.8.5. Waan Tokkoratti Qooda Fudhachu Agarsiisuuf

19.

*Abishee Farda yaabbatee
Gombootin [laga Gomboo isa Jimmaa] addaan dhaabbate
Ani keessuman jira
Mo'aa farda yaabbatee
Fincaa'aatti addaan dhaabbate
Ani keessuman jira
Gaafa Goomaa Gomboofa
Gaafa Goomaa Noonnoofaa. (Fuula 58)*

Geerarsi (19) jalatti dhiyaate Jaalataa Dabaloo Gannaa geerarsa kana keessatti lola Abishee fa'aafi Mo'aa wojjiin duuluu isaa mul'isuuf geerare. Wojjiin hirmaachuu isaa agarsiisuuf 'ani keessuman jira' jedha. Hawaasa keessatti namootni gocha irratti hirmaatan tokko bifa geerarsaan ibsachuu danda'u.

4.2.8.6. Ajjeesaa Yookiin Goota Faarsa

20.

*A. Elaa laali yaa abbaa
Eenyfaaree giinni kee
Galataa Gendaa malee
Gafarsaafi leenca malee (Fuula 59)
B. Baandaan kumaafi kitilaa
Hamaaseeniin daggalaa
Ani Filee Mandaraa
Inni Coomman qarqaraa
Kam ciree, Kaman dhiisee danda'aa. (Fuula 116)*

Geerarsi 20 (A) jalatti dhayaatee jiru geerarsa ajjeesa yoo ta'u, geerarsi kun Galataa Gendaa ajjeesaa cimaa akka ta'eefii geeraraan ammo gitni isaa isa akka ta'eef mirga Gafarsaafi Leencaa akka qabu agarsiisa. Kanaafuu, ha

waasa keessatti namootni ajjeesaa turan ittiin dinqisifachuufis itti ni gargaaramu. Geerarsi 'B' irra jiru ammoo Baandaan lakkofsaan heddu ta'uu isaaniifi Hamaaseenonni akkasuma baay'ina isaanii agarsiisuuf mala dubbii bakkasaa fayyadamuun "Hamaaseeniin daggalaa" jedhe. Kanaafuu, Hamaasenoota heddu ajjeesuu isaa akkasumas 'kam ciree kaman dhiisee danda'a' yoo jedhu heddumina diinaa irraa kan ka'e kan ajjeesuufidhiisu hanga filachuu dadhabutti gahuu isaa agarsiisa. Geerarsi kun olaantummaa diina isaa irratti gonfate mul'isuuf miira olaantummaa yookiin gootummaa keessa taa'ee geerare.

4.2.8.7. Geerarsa Tuffii Agarsiisu

21.

*Hinxuqaan maqaa saree
Tiksa maqaa garbichaa
Dhugee maqaa Garbittii
Warri bobbaa koo ilaaltee
Koottu misaa [mirga] ilaali. (Fuula 64)*

Geerarsi 21 jalatti dhayaate kun akka Abisheen geeraruuf ka'umsa kan ta'e Abisheen ganda buletti ganama ka'ee bobbaa ba'e, dubartiin bobbaa isaa argite "maali inni hamma

kana bobba'e?" innoo hamma saawwaa gaha? Yommuu isheen jettu namoonni Hintuqaan, Tiksaafi Dhugee jedhama itti kolfan. Kanarra ka'uun maqaa isaanii hiika tuffatamaa akka qabu maqaa isaaniin ciige. Hintuqaan maqaa saree, Tiksa maqaa garbichaa, Dhugee maqaa Garbittii jechuun maqaa isaaniin ciige. Hawaasa keessatti haalli akkanaa kun dubbiin namni yoo kan nama tuqu ta'ee deebii kallattii namni sun hineegneen deebisuu ta'a.

4.2.8.8. Gadaantummaa

22.

“ija Nagaroo qaataa
Dabbeen wadaroo baataa”

Geerarsi 22 jalatti dhayaate kun akkaataa jireenyaa duraan umaatni ittiin jiraataa ture irraa itti jijjiiramuun jireenya safaraan akka ta'edha. Akka duraan caaqanii jiraataa turan hafee miira gadaantummaan akka jiraataa jiran agarsiifachuuf geerarama. Haala siyaasa yeroo sana jiru ummaticha kan miidhaa ture ta'uu agarsiisa.

4.2.8.9. Miidhaa /Quuqama/ Ibsachuuf

23.

*A. Yaa warra keenya qaataa
Maal ooltaniittu laataa?
Nuttoo ni jajjabata
Nuugii mataa haamtanii
Hudduu gadi hambistan
Warri Abishee Garbaafaa
Dhiira cidhaanii ciratanii (muratanii)
Cubbuu nutti hambistan. (Fuula 104)
B. Ani maalan kooraree (boonaree)
Haa kooruu kormaan Handaaqqoo
Kan foon mataatti baatuu
Kan muree ofiin hinnyaanne
Kan muree namaa hinlaanne
Haa kooru Adal Tasammaa
Lafa Oromoorra marsee
Kan gatii Raabaa cabsee. (Fuula 104)*

Geerarsi 23 (A) irra jiru miidhama yookiin cunqursaa dhaloota Abishee booda jiru irra gahaa jiru ibsachuuf geerarama. Yaa warra qaataa yoo jedhu dhaloota duraan turtan jechuu mul'isa. Gochaan isin duraan raawwachaa turtan, nutti cubbuu ta'ee miidhaan

nurraa gahaa jira jechuuf kan geeramedha. Geerarsi 23 (B) irra jirus erga Adal Tasammaa dhufee jiruun ummataa kan bade ta'uu, inni lafa Oromoo qabate haa kooruu/ofjajuu/ malee nuti maal koorraa kan kabaja raabaa buuse jechuudhaaf geerame. Raabni akka kitaabicha irratti ibsametti sangaa fardaa leenji'edha. Kanaafuu geerarsoonni lamaan kun haala miidhaa yookiin cunqursaa isaanirra gahu ibsachuuf itti gargaaraman.

4.2.8.10. Xiiqii bahuu

24.

*Yammuu Darbushii taatee
Gumaan Nugusaa baatee
Yommuu Amaara taatee
Gumaan Dabaloo baatee
Gumaan jeeqicha (Abishee Garbaa)
Caabutaan (buddeena) shantam taate
Gumaan Dabaloo Gannaa
Amaara shantam taatee
Fandeedhaan (Fandalalaa) kun hankaakee.(Fuula 119)*

Geerarsa 24 jalatti dhayaatekana keessatti geeraraan Darbuushii/Mahaadistoota/ ajjeesuu isaafi Amaarotas ajjeesuu isaa ibsa. Darbuushoonni diina Nugus Takla Haymaanot waan turaniif kan ajjeefan isaan taanaan gumaan nugusichaa akka bahetti, yommuu Amaarota ta'e immoo gumaan worroota isaa akka baasetti dubbata. “Gumaan Dabaloo Gannaa Amaara shantam taate yoo jedhu gumaa Abbaa isaaf Amaara shantama akka ajjeese geerarsichi ni mul'isa. Kara lamaanuu diinaa isaa tooftatti fayyadamuun Amaaraafi Durbuushota irraan miidhaa gahuun xiiqii isaa akka bahetti geerare. Gumaa Abishee Garbaa garuu namni deebisu dhabamee buddeena shantama taate jedha. Gumaa Abishee obboleessi isaa Faandeen deebisuu dhabuun buddeena gaddaa qofa nyaatee hafuu isaatiin isa ciige. Hawaasa keessatti xiiqii ofii bahuun barbaachisaa akka ta'eefi namni miidha isarra gaheef hinfalman namaa gadi akka ta'etti afoolaafi waan adda addaan ciigama.

4.2.8.11. Mormii

25.

*“Yaa Dabbee, yaa Dabaloo
Yasa mormii yabaloo
Yaa jaalallee ijoollummaa
Yaa jaala dargagummaa*

Ijoollee ati dhalchite
Diina faana michoomte
Yoo michoomte haa michoomtuu
Gumaan Dabaloo Gannaa
Haa teessu garaa gamnaa” (Fuula 121)

Geerarsa (25) jalatti dhiyaate kana keessatti ilmaan Dabaloo diinatti michoomu isaanii geeraraan kan mormu ta’uu isaa ibsata. Dabaloon hiriyyaa ijoolummaa isaa ta’uun faarsee, ijoolleen Dabaloo diinaan michooman gumaan kee garaa gamnaa ni teessi. Gocha sirratti raawwatame gamni hinirraanfatu.jechuuf geerara.Dabaloo Gannaa waraanna irratti qabamuun dinni otoo inni lubbuun jiru misaa isaa akka irraa muratan barreessaan kitaabicha keessatti ibseera. Geeraraanis diina gocha akkanaa Dabaaloo irratti raawwateen ijoolleen isaa michoomu garaa isa kan hingeenye ta’uu geerarsaan ibsate.

4.3. Rakkoolee Caasaa Afaanii Barreeffama keessatti Mul’atan

4.3.1. JechootaafiGaaleewwan Hiikni Isaanii Ifa Hintane Fayyadamuu

Rakkoowwan fayyadama jechootaa barreeffama keessatti mul’atan hedduutu jiru.Isaanis, akka fakkeenyyatti, jechoota hiikni isaanii ifa hintaneefi gaaleewwan barreeffamoota sana keessatti argaman ifaan hintanaa, akkasumas, haala galumsaatiinis talmaammamee irra ga’amuu kan hindandeenyeefi k.k. f. ta’uu danda’u.

26.

*A Kun otoo kanaan jiruu, jaarraa 19ffaa keessa Oromoota Jaawwii birattis, gama hawaasummaa, dinagdee fi sirna bulchiinsaa wayita jijjiramni bu’uuraa ifatti mul’ateera. seenaa isaanii keessattis jaarraan kun marfata bu’uuraa ta’ee hubatama. Kunis jaarraa itti olaantummaan sirna Gadaafi hojmaatni sirnichaa **cagangaaramuun** itti mul’atedha. (Fuula 27)*

B Akka dubbii lubbu dheerootti, (Fuula 32)

*C. Dhukkuba dandamachuu, beelaa fi dheebuu danda’uuf qophiin **addaddaa** godhama.*

Jechi barreeffama 26 (A) keessatti gara dhumaatti jala gurraacheffame hiikni isaa ifaa miti. Jechoonni haaraan barreeffama tokko keessatti yommuu dhufan hiika galumsaan hiikuun ni danda’ama. Haata’u, malee jechoota hiikni isaanii ifa hintane fayyadamuun seenaa dubbifamu akka hinhubanne taasisa. Kanaafuu, jechoota akkanaa kan kitaaba

keessatti argaman yommuu barraa'an hiikni gara biraan jecha sana fakkaatu mallattoo cuftuu banuun osoo kennamee gaarii ta'a.

Gaaleen (B) "Akka dubbii lubbu dheerootti" jedhu barreeffama kitaaba seenaa kana wajjiin hindeemu. Wanti jechuu barbaadame sana ibsuu irratti hanqina qaba. Akka "dubbii lubbu dheerootti" yoo jedhu maqaa nama lubbu dheeroo jedhamu dubbii isaa akka waan ta'ees fakkaata. Jechi Afaan Oromoo yaada kitaaba kana keessatti ibsame wajjiin deemuu danda'u jira waan ta'eef, jechoota yaada jechuu barbaadame sana ibsuu danda'an fayyaadamuun barbaachisaadha. Gaaleen kunis osoo akkana jedhamee gaarii ta'a. "Akka dubbii manguddootaatti yookiin akka dubbii jaarsotaatti" jedhamee yoo barreeffame yaadni isaas ifa ta'a. (C) irratti jechi *addaddaa* jedhu walitti butuun /siqsuun/ barreessuun jechichi akka hiika hinqabaane taasisa. Kitaaba kana keessatti jechi kun bifa kanaan iddoo hedduutti irra deddeebi'amee dhimma itti bahameera. Haata'u malee, jechi afaan Oromoo keessatti bifa kanaan qubeeffamu waan hinjirreef kun dogoggoradha. Kanaafuu addaan butamee barraa'uu qaba.

Jechoota Addaan Siqamanii Qubeeffamuu Qaban.

Jechoota

Fuula irratti argaman

Addaaddaa 13,51,70,80,82,107,121,125

Kanaafimmoo, 19

Kaninni 62

Boojiitaasisu 62

Qadiidaagidduutti 89

Diduunimmoo 98

Jiruuirratti 102

Mul'isuirra 106

Dhabuunimmoo 108

Jedhamaniinimmoo 131

Jechoonni olitti fuula kitaabichaarratti argaman waliin tarreeffaman kun, kitaabichi yeroo barreeffamutti hanqina qubeeffamuu kitaabicha keessatti mul'atu kan agarsiisan.

4.3.2. Qindoomina Yaadaa Ilaalchsee

Qindoomina yaadaa barreeffama kamiyyuu keessatti baayyee barbaachisaafi murteessadha. Barreeffamni qindoomna hinqabne ergaan isaa ciccitaafi yaanni dabarsuu barbaaddames hinhubatamu. Kanumaan walqabatee, qorannoo kana keessatti kitaaba mata dureen isaa “Seenaa Abishee Garbaafi gootota Oromoo biroo” jedhamee barreeffame keessatti iddoo qindoominni yaada itti hanqina qabu haala itti aanuun qaacceffamee jira.

27.

A. ---“Mucaan dhalate kun mootii ta’a, hordofootaa kana akka jaamaa baay’atu fi gamtoomina qabutu isa marsee deema, tuqni jaamaan sun otuu qaama mucaa ciniineellee akkarraa hinbuqqisne itti **himee**”. (Fuula 15)

B. 2010:33 irratti yaada akkas jedhutu jira.

“Fakkeenyaaf, weellistuun, Horroo Biyya Sangaa Fardaa ta’uu akka armaan gadii kanatti:

Isho’obboo koo yaa daalee

Beenuun galla korma koo

Beenuu hingalla Horrootti

Biyya Abiishee Garbaatti

Biyya Sangaa Fardaatti. Jechuun ibsama.”

Barreeffama jalqabaa 27 jalatti dhiyaate (A) irratti argamu hanqina qindoominaa qaba.kanarraa kan ka’e wanti jechuu barbaadame ergaan isaa dafee namaaf hingalu. Kanaafuu, jechoonni hima tokko keessatti tartiiba walduukaa hiriiruu qabaniin yoo hindeemne ta’e hiika dhabeessa ta’u. Akeektuun /murteessituun/ “kana” jettu kun waan isiin agarsiistu hordofoota otoo hintaane jaamaa ta’a. “jaamaa kana” jenna. Barruun kunis yommuu bifa kanaan sirratu dubbisuuf akkasumas ergaa isaas hubachuuf namatti salphata.Dhumarrattis gochimni sagalee dheeraan barraa’uu hinqabu.Yaadichi barreeffama kanaa bifa kanaan osoo qindaa’ee gaarii ta’a.

.---“Mucaan dhalate kun mootii ta’a, hordofootaa akka jaamaa kana baay’atufi gamtoomina qabutu isa marsee deema, tuqni jaamaan sun otuu qaama mucaa ciniineellee akkarraa hinbuqqisne itti hime.” (Fuula 15)

Faaruun kun fardi barbaachisaa ta'uu isaa kan bifa kanaan faarfatamu ta'uu isaa ibsa. Haata'u malee haalli inni itti qindaa'e rakkina qaba.fakkeenyaaf, weellistuun jechi jedhu korniya adda baasa moo hin baasu? Yoo kan adda baasu ta'e korniya dhalaa agarsiisa. Karaa biroon ammoo yoo adda hinbaasine ta'e, weellistuun jechurra weellistoonni jechuu woyya.Faaruu walaloo kanattis osoo hinseenin dura sirna tuqaalee keessaa “tuqlamee” fayyadamamee jira. Kun immoo sirrii miti tuqlamee kan fayyadamamnu wantoota tarreessan dura waan ta'eef iddoo kanatti hinbarbaachisu. Kan ta'uu qabu tuqlamee fayyadamuurra yaadicha akka armaan gadii kanatti: jedhamee dhaabbachuurra jecha “ibsama” jedhu osoo itti dabalamee qindaa'inni yaada isaa walqabataa ta'aa deema. Akkana osoo ta'ee gaarii ta'a.

Fakkeenyaaf, faaruun yookiin weellistoonni, Horroo Biyya Sangaa Fardaa ta'uu akka armaan gadii kanatti ibsama.

Isho'obboo koo yaa daalee
Beenuun galla korma koo
Beenuu hingalla Horrootti
Biyya Abiishee Garbaatti
Biyya Sangaa Fardaatti” jedhu.

4.3.3 Dhamjechoota Iddoo Hinbarbaachifnetti Itti Maxxansuu

28.

- A. Abbaan ragaa koo, “Goomaan keessa taa'ee kan lolu lolee lafoo/ warra Sangaa Fardaa hinqabne/ti. (Fuula 21)
- B. Sangaan Fardaa kunuunsaafi soorama addaan qaba. (Fuula 32)
- C. *Karaa biraa, lubbu dheeroo abbaa ragaa Qaabataa Ayyaanaa “Dagatteen erga Abisheen ulfooftee booda Garbaa loltee qe'ee firootashii warra Dongooro Gutaa (Habee Dongooroo) jiranitti baqatte. Booda, erga ulfishee guddatee akka seera Oromootti qe'ee rakoo fi qarreeshee ganamaatti da'uu waan qabduuf, otuu Dooyyootti deebi'aa jirtuu karaatti deesse jechaa” afoola akkaataa itti deesse himamsumaa armaan olii eeran. (Fuula 16)*

Hima 28 jalatti (A) keessatti fufiin argamtu akkaataa kitaaba kana keessatti barraa'etti yoo ilaalle sirrii miti. Afaan Oromoo keessatti fufiin tun tajaajila hedduuf kan ooltu ta'uu Addunyaa 2013:22 irratti fakkeenyaan deeggaruun ibseera. Kunis hima “Caalaan fardaan midhaan guure.” jedhu keessatti –n argamtu garaagara ta'uu ishee ibseera. Kanaafuu akka fakkeenya kanaatti yoo ilaalle hima kana keessatti –n jecha jalqabaa irratti fufamte

kun matima agarsiisti. Jechi kun immoo iddoo matimaa galuun isaa akkaataa hima kanaatti ergaa biraa akka qabaatu taasiseera. Yaadni barreeffama kitaabaa kana keessatti jedhamuu barbaadame namootni farda hinqabne lolee kanjedhaman Goomaa/qotaa/tolfatan sana keessa taa'anii kan lolan ta'uu agarsiisuuf. Haata'u malee, akka hima kanaatti goomaan qotaa osoo hin taane wan ta'e tokko keessa taa'uun kan lolu ta'uu agarsiisa. Hima (B) jala jiru yoo ilaalle immoo fufiin “-n” jecha addaa jedhu irratti maxxante hin barbaachistu sababni isaas fufiin kun jehica kanarratti maxxanuun hiika gara biraa himichi akka qabaatu waan taasistuuf. “Sangaan fardaa kunuunsaafi soorama addaan qaba.” kana jechuun sangaan fardaa kunuunsaafi sooramni akka walitti hin dhufne gargara qaba jechuudha. Kun hiika hinqabu. Haata'u malee fufiin kun yoo irraa hafte himichi sirrii ta'a. Yoo dubbisnus hiikni isaa wal nu harkaa hinrukutu. Barreeffama (C) keessatti hima jalqabaarratti fufiin -n maqaa Abishee jedhurratti fufamte himni sun ergaa barreessaan dabarsuu barbaadeen ala hiika biraas akka qabatu taasistee jirti. “Dagatteen erga Abisheen ulfooftee booda Garbaa loltee qe'ee firootashii warra Dongooro Gutaa (Habee Dongooroo) jiranitti baqatte.” Dagatteen kan ulfoofteef Abisheedhaaf hiikaa jedhu qaba.

Himoota armaan olii sadeen kunneen yommuu sirraa'an akkas ta'uu qabu.

- A. Abbaan ragaa koo, “Goomaa keessa taa'ee kan lolu, lolee lafoo/ warra Sangaa Fardaa hinqabne/ti.
- B. Sangaan Fardaa kunuunsaafi soorama addaaqaba. (Fuula 32)
- C. Karaa biraa, lubbu dheeroo abbaa ragaa Qaabataa Ayyaanaa “ Dagatteen erga Abisheeuulfooftee booda Garbaa loltee qe'ee firootashii warra Dongooro Gutaa (Habee Dongooroo) jiranitti baqatte.

Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Argannoofi Yaboo

Qorannoo kana keessatti cuunfaan iddoo qorataan hojiilee raawwataman gabaabinaan mataa walitti qabuunibseedha. Kunis kaayyoo qorannichaa, ka'umsaa qorannichaafi yaada dimshaashaa iddoo itti ibsamudha. Argannoon ammoo hojiiwwan qorannoo kana keessatti raawwataman, ragaa funaaname qaaccessuun booda argannoon irra ga'ame kaa'amuun yaboon qorannichaa ibsamee jira. Akkatuma kanaanis, boqonnaa kana jalatti cuunfaa, argannoofi yaboon walduraa duubaan ibsamanii jiru.

5.1 Cuunfaa

Kayyoon guddaan qorannoo kanaa fayyadama afaanii kitaabbilee seenaa namootaarratti barraa'an xiinxaludha. Afaan barreeffama keessatti ergaan barbaadame dabarsuuf haalli itti fayyadamnu murteessadha. Sababni isaas ergaan nuti dubbistootaaf dabarsuu barbaanne kan murteessu haala nuti itti fayyadamnee ergicha dabarsuuf carraaqnetu murteessa waanta'eefidha.

Kanarraa ka'uun qorataan qorannoo kanaas kitaabbilee seenaa namootaa irratti barraa'an keessa kitaaba matadureen isaa "Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo" jedhu filachuun fayyadama afaanii ilaalchisee barreessaan kitaaba kana keessatti fayyadame fuulakitaaba kana keessatti argaman waliin kaa'uun qaacceffamaniiru.

Kitaabbileen seenaa namootaa irratti barraa'an galmee seenaa hojiilee boonsaa namootni waa'een isaanii barraa'ee hojjetan dhalootaa dhalootatti dabarsu waan ta'aniif, haalli fayyadama afaanii isaan ittiin barraa'an ifaafi namoota hunda biratti kan hubatamu ta'uu qaba. kitaabbaqorannoo kana keessatti hammachiifame yoo ilaalle kitaabni "Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo" jedhu haalli fayyadama afaanii isaa ilaalchisee bal'inaan keessa deebi'uun xiinxalameera. Kitaabicha kana keessattis wayita xiinxalli raawwatame hanqinaaleen hedduun kan mula'tan jiru. Kitaabni kun jalqaba kan maxxanfame bara 2010 ALA tti yommuu ta'u, maxxansi lammaffaan isaa immoo waggaa sadi booda bara 2013tti ture. Haata'u malee, kitaabni kun maxxansa jalqabaa keessatti hanqinoonni jiran maxxansa lammaffaa keessattis fooyya'uu dhabuun akkuma jiraniin hojirra ooluun xiyyeeffannoon laatame yaraa ta'uu isaa mul'isa. Keessumattuu dogongora qubeessuu ilaalchisee maxxansa jalqabaa keessatti mul'atan lammaffaa

keessatti sirraa'uu dhabuun rakkina cimaadha. Sababni isaas Afaan Oromoo keessatti seerri qubeessuu cabuun jechi sun hiika biraa akka qabaatu taasiuu irra darbee wanti barraa'e hiikni isaa ifa akka hintaane taasisa. Qorataan qorannoo kanaas dhimma kana ka'umsa godhachuun fayyadamni afaanii kitaabbilee seenaa namootaa irratti barraa'an maali akka fakkaatu adda baasuun hanqina mul'ataniif furmaata laatuuf kan geggeesseedha.

Qorannoo kanas galmaan gahuuf qorataan qorannichaa mala akkamtaa kan gargaarameedha. Sababni isaas, fayyadama afaanii ilaalchisee malleen dubbii, fayyadama jechootaa, mammaaksota, jechamootafi kkf kitaaba kana keessatti argamangadifageenyaan dubbisuun; dabalataan kitaabbilee biroo dubbisuun odeeffannoowwan argaman qaaccessuuf itti gargaaramee jira. Fayyadamni afaanii kitaabbilee kanneen keessatti argaman boqonnaa afur keessatti ibsa itti kennuun bal'inaan xiinxalamanii jiru. Isaanis: fayyadama jechoota, fayyadama malleen dubbii, jechamootaa, mammaaksaafi geerarsaa haala isaan dhimma itti bahaman yookiin tajaajilan waliin walqabsiisuun xiinxalamaniiru.

Kitaaba “Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo” jedhu kun barreessaan kitaabbichaa Obbo Ginbaar Nagaraa Kumsaa manguddoota irraa odeeffaqqnnoo funaanuun seenaa gootota Oromoo kitaaba keessatti dhihaatan kana bifa kitaabaan qopheessuun dubbistoota biraan gahuun isaanii hojii baay'ee jajjabeessamuu qabuufi heddu nama barsiisuudha. Kan afaaniin darbu turtii keessa ni irraanfataamaa deema waan ta'eef, haala yeroo woggoota hedduu dura hawaasa keenya keessa ture sana bifa kanaan jechoota yeroo sanaatti fayyadamee dhiheessuun isaa waan jajjabeeffamuudha. Karaa biraan immoo jechoota tokko tokko kitaabicha keessatti hiikni isaanii looga naannoo seenaan kan barraa'ee fayyadamuun yommuu barraa'etti darbee darbee hiika isaanii gara biraan kaa'uun isaa ergaa kitaabicha keessatti barraa'e hubachuuf nama hindanqu waan ta'eef, kunis barreessaan haala kanaan fayyadamuun isaa gaariidha. Haata'u malee, kitaaba kana keessatti jechoonni argaman haaraa ta'an kan looga naannichaan barraa'an darbee darbee hiikni hinlaatanne, ergaan isaanii galumsarraa hubachuuf nama rakkisan jiru. Kanaafuu, jechoota akkasii sana kitaabichi kitaaba seenaa waan ta'eef, jibsoon ibsamuu qaba. Fayyadama qubee ilaalchisee qorannoon kun kitaaba jalqaba maxxanfame

irrtti xiyyffachuun qorataan kan hojjete yommuu ta'u, maxxansa lammaffaas hanqinni qubeessu fi sirna tuqaalee isa jalqabaa keessa jiru fooyya'uu mirkaneeffachuuf yommuu ilaaletti kan hinfoyyofne ta'uu bira gaheera. Kanaafuu, hanqinni guddaan kitaaba kanaa hanqina fayyadama qubeessuufi sirna tuqaalee irratti rakkina guddaa qaba. Jechootni tokko tokkoo kitaabicha keessa jiran hanga dubbisuun nama rakkisutti kan qubeeffamaniidha. Kanarraa kan ka'e ergaan kitaabicha keessatti jechuu barbaadame iddoon itti nama rakkisu jira jechuudha. Dogoggorri kun immoo haala fayyadama afaanii karaa barreeffamaan jiru irratti dhiibbaa geessisa.

Walumaagalatti, kitaabbileen seenaa galmee seenaa dhalootni tokko keessa darbe dhaloota birootti dabarsu waan ta'eef dhimmoota fayyadama afaaniin walqabatanii ka'an barreessitootni akka salphatti ilaaluu hinqaban.

5.2 Argannoo

- ❖ Seenaa afaanitti gargaaramuun barreessuun gocha isa darbe yookiin taatee darbe tokko qindeessuun bifa dubbistoota hawachuu danda'utti dhiheessuun barbaachisaa waan ta'eef xiyyeeffannoon kennamuufii qaba. Haata'u malee, kitaaba kana keessatti xiyyeeffannoon gama kanaan jiru laafaa ta'uusaa hubatamee jira.
- ❖ Barreeffama barraa'uu tokko keessatti dhaamsi barreeffamichaa bifa ifaa ta'een dubbistoonni hubachuu akka danda'aniif qubeessuufi sirna tuqaalee irratti xiyyeeffannoon kennamuu qaba. Garuu, kitaaba seenaa Abishee Garbaafi gootota Oromoo biroo jedhurratti xiyyeeffannoon gama kanaan jiru laafaa ta'uusaa adda baheera.
- ❖ Fayyadama jechootaa ilaalchisee jechoonni looga naannoo tokkoo qofti kitaabicha keessatti calaqqisuun isaa hubatamee jira.
- ❖ Seenaa keessatti fayyadamni afaanii afoolaawwan adda addaa keessatti mul'atan dubbistoonni seenaa kitaabbilee keessatti argaman nuffii malee dubbisuu akka danda'an ga'ee fayyadamni afaanii qabu hubatamee jira.

5.3 Yaboo Qorannichaa

- ❖ Fayyadama Afaanii barreeffama keessatti wantoota gufuu ta'an keessaa tokko fayyadama jechootaati. Kanaafuu hanqina gama fayyadama jechootaatiin mul'atuu dhabamsiisuuf barreessitoonni kitaaba seenaa barreessan hanqina dubbistoota muudatu kana beekuun dubbistoota akka hinrakkisneef osoo xiyyeeffannoo kennaniifii gaariidha.
- ❖ Jechoota loogaa naannoo tokko qofaa calaqqisiisan fayyadamuu irraa jechoota waalta'etti osoo fayyadamanii dubbistoota waan hinrakkisneef gaarii ta'a.
- ❖ Fayyadama jechootaa ilaalchisee jechootni yaada tokko ibsuuf itti gargaaramnu safuu hawaasaa kan hincabsine osoo ta'ee gaariidha.
- ❖ Jechootni hiikni isaanii ifa hintaane fayyadamurra barreessitoonni yeroo barreessan dubbistoota osoo giddugaleeffatanii gaariidha.

WABII

Addunyaa Barkeessaa, (2011). *Akkamtaa: Yaadrimee Qorannoo Hujoo*. Finfinnee:

_____ (2012). *Natoo: yaad-rimee caasluga Afaan Oromoo*. Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Meeggaa.

_____ (2016). *Seemmoo*. Finfinnee: Far East Trading Plc.

Beekan Gulummaa. (2011). “*Xiinxala Qulqullina Barreeffama Afaan Oromoo*”: *Haala Barreeffama Afaan Oromoo TaappeellaaFi Beeksisoota Magaalota Naannoo Finfinnee*. Yunivarsiitii Amboo Oromia.

Caasluga Afaan Oromoo, (1995). *Gumii Qormaata Afaan Oromoo*. Kan Maxxansiise Komishinii Aadaafi Turizimii Oromiyaa.

C. A. Cutler (1999). Yorkville Crossing: White teens, hip hop, and African American English. *Journal of Sociolinguistics*, 3(4) 428-442.

Dastaa Dassaalanyi (2002). *Bu’uura Qorannoo*. Addis Ababa: Mana Maxxansaa Boolee.

Dhaabbata Mala Qunnamtii Barnoota Fagoo- *Seerluga Afaan Oromoo* (hidha 1^{ffaa} fi 2^{ffaa}) Finfinnee.

Fedhasaa Taaddasaa (2013) *Subii. Bu’uuraalee Ogbarruu Oromoo*. Finfinnee, Oromiyaa: Subi Printing Press.

Feyise Demie, (1996) journal of oromo studies. Historical Challenges in the Development of the Oromo Language and Some Agenda for Future Research Vol. 3, 18-27, pdf

Galmee Jechoota Afaan Oromoo, (1999). *Wirtuu Qo’annoofi Qorannoo Afaanota Itoophiyaa*. Finfinnee: Yunvarsitii Finfinnee.

Geetaachoo Rabbirraa. (2007). *Furtuu: Seerluga Afaan Oromoo*. Finfinnee: kuraz Intl.

Ginbaar Nagaraa. (2010). *Seenaa Abishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo*. Adaamaa: iddoon maxxansaa hinbeekamu

<http://en.wikipedia.org/wiki/usage>

<http://faculty.washington.edu/ezent/el.htm> Effective Use of Language

- Jack C. Richards and etl. (2002). *Longman Dictionary of Language Teaching AndApplied Linguistics. 3rd Edition* Malaysia:T ypeset by Fakenham Photosetting Ltd, Fakenham, Norfolk.
- John Saeed (2003) *Semantics. 2nd Edition.* USA: Black Well Publishing.
- Misgaanuu Gulummaa (2011). *Dilbii: Bu'uura Afoolaa, Ogafaanifi Afwalaloo Oromoo.* Finfinnee, Oromiyaa. (MO2-HAL5068-02-SE-C02:31)
- Muhammad Sayid, (2004). *Seenaafi Qabsoo oromootaa.* Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Artistikii.
- Muysken, P. (2000). *Bilingual speech: A typology of code mixing.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Tafarii Ayyaanaa. (1998). *New systematic book series.* Finfinnee: Aster Nega Publishing Entrprise
- Tilahun Gamta, (1989). *Oromo English Dictionary.* Addis Ababa: AddisAbabaUniversity Press.
- Wirtuu, (1990). *Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo Jildii 3^{ffaa}.* Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Koomeershaal.
- Wirtuu, (1999). *Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo Jildii 8^{ffaa}.* Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Artistikii.
- Wirtuu, (2001). *Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo Jildii 9^{ffaa}.* Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Koomeershaal.
- Wirtuu,(2005). *Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo Jildii 10^{ffaa}.* Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Biraannaa.
- Wolff, E. (2000). “*Language and Society*”. In Heine, B. and Nurse, D. (eds.) *African Languages: an Introduction.* Cambridge University Press.
- www.oromian.net/OromoRogaland/Afaan/qube.htm

ብርሃኑ ገበየሁ (2003) የአማርኛ ስነ ግጥም አዲስ አበባ፡ አልፋ አሳታሚ ድርጅት።

ደረጀ ገብሬ፡ (2007) ተግባራዊ የጽህፈት መማሪያ፡ 3ተኛ እትም አዲስ አበባ፡ ኤብኔት አሳታሚ ድርጅት።

Dabalee A

Fayyadama Jechoota Loogaa

1.

A. Barfata ka'ee Akkaajjiitti korma qalee erga daddarbatee akkuma *ibaayyuu* guutuu qabateen nama fardaan garasatti dhufaa jiru fuuldurasaatti arge, “Namittiin fardaan deemtu kun maalii? natti hintaane” jedhee jedhama. (Fuula 90)

Looga sadarkaa sagalee

Jecha	Fuula
hedamee	10

Looga sadarkaa latii

2.

Jecha	Fuula
Haadhasaa	13
Abbaansaa	” 13
Akaakayyuusaa	” 13
Dargaggummaasaa	” 14
Micireesaanii	” 15
Firootashee	” 15
Qofaashee	” 15
Rakoosheetti	” 16
Abbaasaarraatti	” 16
Maatiisaaf	” 19
Hindhibne	” 70

Looga sadarkaa jechaa

3.

A. kana akka dhaha (lakkoofsa) sirna gadaatti otuu dhaloota tokko gogeessa Gadaa tokko yookiin waggaa 40n bakka buufamee *hedamee* qabiyyeen bu'uuraa kun waggoota 450 har'a dura raawwatamuusaa mul'isa.(Fuula 10)

B. lolli *dalaga* guyyaa guyyaa warreen dhiiraa yoo ta'u dhimmoota hawaasummaa, dingdee, nageenyaa, gaa'ila fi kan biroo adda durummaan itti gaafatamummaa kan qabanii fi raawwatan dubartoota turan. (Fuula 32)

Jechoota safuu

4.

A “Dagatteen erga Abisheen *ulfooftee* booda Garbaa loltee qe’ee firootashii warra Dongooroo Gutaa (Habee Dongooroo) jiranitti baqatte. (Fuula 16)

B. “Niitii rakoo” (Fuula 16)

C. Jimmaa, Guduruufi Horroo wal waraananii walajjeesuu, *misaa* /qaama hormaata dhiiraa/ walirraa muratu, karaa biraammoo wliin daldalu; --- (Fuula 61)

D. *Abbootiin raga oolmaa Dabaloo Gannaa gaafa Duula Goodaa Kokor yommuu ibsan, “Dabaloo Gannaa qabaa dhowwatee”, harka kennuu didee Amaaroota hedduu ajjeesee, isa booda Amaarotiin goraadeetiin tuffeesaa muranii ajjeesan. Garuu, salgan Dabaloo hamma waraanan erga waraananii booda bosonatti naqaman.*

Jechoota moggoo

5.

A. Qaalluun sirnaafi seera gadaa akkasumas saba Oromoo biratti *ulfina, kabaja* fi ga’ee guddaa qaba. (Fuula 14)

B. Qaalluun hawaasichaa waliigalaan seera waaqaa fi safuu akka *hinfaallessinee* fi *hin jigsineni* eega. Kun uummatichi akka *gamtoomuu* fi *tokkummoomuu* fi fayyaalessummaan sirna gadaa jaarrawwan dheeraaf akka eegamu gumaateera. (Fuula15)

C. *Hanqinaa fi hir’ina* ragaa barreeffamaa fi fageenya yeroorratti kan ka’e odeeffamootiin qulqullinaan bara dhaloota Abiishee himuun ulfaataa ta’ullee, akka dhaha gadaatti fi yeroo gaa’ila abbaasaarratti hundaa’uudhaan walakkeessa 1830 ykn 1835 keessa akka dhalate ni tilmaamamu. (Fuula 16)

Jechoota faallaa

6.

A. *kanas ta’u hundeessitootiin caffichaa yeroo dheeraa booda sababa baay’ina ummataa fi dhiphina lafaan qabiyyeefi quubsuma har’aa irra jiraan kana uummachutu himama. Dhimma kanaaf dura* warri hangaftuuwwan korma qalanii jifuu addaan qooddatanii *booda* eebbaan walgaggeessuutu himama. (Fuula 27)

B. “Waraanni duraan dhimma fottoqinsaa waliin walqabatee dantaa caffee **hangafa**agama tokkoon kan caffeewwan **quxisuu** gama biraan kabachiisuuf fakkaatee eegale sun hafee booda sadarkaa fi amalasaa jijjiirratee.” (Fuula 30)

C. Amaaronni Abishee Garbaatiin Malkaa Seexana isa laga Mormor ce'esisanii Goojjam keessaa kaaba Gammoojjii Aguuleetti kan argamu gaara Jabalii fi Maxxaaraa jedhamutti hidhan. Abisheen tooftaa qowwomsaa, shiraa fi haxxummaan kiyyeeffamuusaatti hedduu aaree gabbiin wawwaate aariin quba harkasaa ofumaan nyaatee (alanfatee) ofirraa kute. Gammoojjii keessatti halkanii fi guyyaa, bishaan fi midhaan malee akka qotiyyoo waliin harqoota keessatti hidhameen badadaa turuun , qaamnisaa hir'atee(forqatee), simboofi surraan badadee, biftisaa shoollibee, fuullisaa fokkisee Goojjam ga'e. (Fuula 93)

Dabalee B

Jechamoota

7.

A. Hidda dhalootaa hamma balbaalleetti waamanii otoo Hoorroon hingahin “*duubaan hallayyaa*” jechuun guduunfama. (Fuula12)

B. Hurruubaan dureessa dhibba horee “*garaacha saawwaa uffate*” ta’uun ni addeessama. (Fuula 13)

C. Faradoo hundarra hoodaan kan “*Addaa fi addunyaa qabutu*” filatamee tajaajila Sangaa Fardummaatiif kaadhimama. (Fuula 33)

D. “Gissaan farda booqaa waan yaabbatuuf, otuu isa ajjeesuuf eegaa jiranii fardasaa fi karaa jijjiirratee otuu Fidaan *quba hinqabatiin* irraan ba’ee isa ajjeesee.” (Fuula 38)

E. battala dibbeen rukutameen waraanni wayita eegaluu Dagaan hamma lolu lolee booda Habee “*Hambaa godhadhu*”jedhee loltootasaa hammi hafan waliin lubbuusaanii baafatan.” (Fuula 92)

Dabalee C

Fayyadama Malleen Dubbii

8. Akkee

A. “Lafa dhiiteen darbaa

Akka Abishee Garbaa” (Fuula 20)

B. “*Raafuun gala ta’aa ree*

Nyaatan garaa ga’aaree

Otuu akka garaa kootii

Abisheen abbaa kootii

Hiituun akkayyaa kootii

Bililleen haadha kootii

Itti himuu akka koo hinta’uu

Akka garaa koo hinta’uu” jedha. (Fuula 23)

9. Ideessaa

A. “Hiituu gaafa keessummaa Caraanaa gaafa ba’ii” (Fuula 23)

B. Abishee gaafa dhibee

Abishee gaafa Gibee (Fuula 61)

C.”Saaboon masaabaa dubartootni keenya haraqee itti baastuudha.” (Fuula 77)

10. Namee

A. *Mana kee madddiitti*

Galma guddaa ijaaruu

Kan maccaan ilaalu

Kan siree walsaamuu obboloota keetii

Kan garaan gubatu kittilayyoo keeti. (Fuula 79)

11.Dhaadhessuufi busheessaa

A *Abisheen kallattii halkan garagalee rafee buleetti barii ka’ee lola bana. Biyyi kallattii Abisheen garagalee rafaa buleetti jirus halkan guutuu iyyaa bula. Yoo Abisheen gara Jimmaatti garagalee rafaa buleera ta’e, warri Jimmaa halkan guutuu Abisheen dhufe jedhanii iyyaa bulu.Yoo Abisheen gara lixaatti garagalee rafaa buleera ta’emmoo warri laga Angar gamaa halkan guutuu Abisheen dhufe (X) jedhanii iyyaa bulu.Warri Gduruus*

*akkasuma, garuu Abisheen manasaa jira. “Ayyaana isaatu lola.” Akkasumas Abishee kan
lolu qofaasaa miti, lolesaa waliin malee” (Fuula 49)*

12. Fakkoomii

- A. Dubartii (Fuula 32)
- B. Dhiira (Fuula 32)
- C. lafa olka’arratti ibidda qabsiisuu (Fuula 48)

13. Eemitii

- A. “Guduruufi Hoorro walittoo lama,
Jaalalliifi jibbi walittoo gamaa” (Fuula 62)

Dabalee D

14. Mammaaksota Kitaabbicha Keessatti Argaman

- A. Nama malee maqaan hindu'u. (Fuula10)
- B. Kan qixxee dide Gissaa Warjiyyuu ni du'e. (Fuula 39)
- C. Rakkataan dubartii ulfoofte fuudha. (Fuula65)
- D. Dhoqqeen Maaliif jibban funyaan nama tuqxi. (Fuula 97)
- E. Qoraatii ofirra tursuun madaa ofitti bal'isuudha.(Fuula 122)

Dabalee E

Tokkummaa

15.

Yaa handaaqqoo yaa handaaqqittii koo

Maal handaaqqummaan kee

Kan dareeda hinbuunee

Kan barii hiniyyine

Akkakoo yaakaakittii koo

Maal akaakummaan kee

Kan bareeda hinfuunee

Kan walii hindhimminee (Fuula 22)

Hawwii hindhugoomin hafeef

16.

“Raafuun gala ta’aa ree

Nyaatan garaa ga’aaree

Otuu akka garaa kootii

Abisheen abbaa kootii

Hiituun akkayyaa kootii

Bililleen haadha kootii

Itti himuu akka koo hinta’uu

Akka garaa koo hinta’uu” jedha.(Fuula 23)

Gaabbii

17.

Yaa abbaa Tesisaa Qannoo

Farra maaltu na dhahee

Kooyee bakaraan dha’ee

Mootummaa ofirraa dha’ee. (Fuula 52)

Caalmaa Ibsuuf

18.

Fociin qunxaanoo waccee warri dhadhaa sagadaa

Waangoon Moosoorraa waccee warri Hoolaa sagadaa

Bookeen Aguulee yaatee warri jabbii sagadaa
Qeerransi Habee harqee warri Re'ee sagadaa
Leenci Barjii baroode warri loonii sagadaa
Bakakkaan Dooyyoo bu'e, delbi Dooyyoo buqqa'ee
Sabni hunduu sagadaa, kootaa hundinuu sagadnaa (Fuula 52)

Waan Tokkorratti Qooda Fudhachuu Agarsiisuuf

19.

Abishee Farda yaabbatee
Gombootin [laga Gomboo isa Jimmaa] addaan dhaabbate
Ani keessuman jira
Mo'aa farda yaabbatee
Fincaa'aatti addaan dhaabbate
Ani keessuman jira
Gaafa Goomaa Gomboofa
Gaafa Goomaa Noonnoofaa. (Fuula 58)

Ajjeesaa Yookiin Goota Faarsa

20.

A. *Elaa laali yaa abbaa*
Eenyfaaree giinni kee
Galataa Gendaa malee
Gafarsaafi leenca malee (Fuula 59)
B. *Baandaan kumaafi kitilaa*
Hamaaseniin daggalaa
Ani Filee Mandaraa
Inni Coomman qarqaraa
Kam ciree, Kaman dhiisee danda'aa. (Fuula 116)

Geerarsa Tuffii Agarsiisu

21.

Hinxuqaan maqaa saree
Tiksa maqaa garbichaa
Dhugee maqaa Garbittii

Warri bobbaa koo ilaaltee

Koottu misaa [mirga] ilaali.(Fuula 64)

Gadaantummaa

22.

“ija Nagaroo qaataa

Dabbeen wadaroo baataa”

Miidhaa /quuqama/ ibsachuuf

23.

A.Yaa warra keenya qaataa

Maal ooltaniittu laataa?

Nuttoo ni jajjabata

Nuugii mataa haamtanii

Hudduu gadi hambistan

Warri Abishee Garbaafaa

Dhiira cidhaanii ciratanii (muratanii)

Cubbuu nutti hambistan. (Fuula 104)

B.Ani maalan kooraree (boonaree)

Haa kooruu kormaan Handaaqqoo

Kan foon mataatti baatuu

Kan muree ofiin hinnyaanne

Kan muree namaa hinlaanne

Haa kooru Adal Tasammaa

Lafa Oromoorra marsee

Kan gatii Raabaa cabsee.(Fuula 104)

Xiiqii bahuu

24.

Yammuu Darbushii taatee

Gumaan Nugusaa baatee

Yommuu Amaara taatee

Gumaan Dabaloo baatee

Gumaan jeeqicha (Abishee Garbaa)

Caabutaan (buddeena) shantam taate

Gumaan Dabaloo Gannaa

Amaara shantam taatee

Fandeedhaan (Fandalalaa) kun hankaakee. (Fuula 119)

Mormii

25.

“Yaa Dabbee, yaa Dabaloo

Yasa mormii yabaloo

Yaa jaalallee ijoollummaa

Yaa jaala dargagummaa

Ijoolllee ati dhalchite

Diina faana michoomte

Yoo michoomte haa michoomtuu

Gumaan Dabaloo Gannaa

Haa teessu garaa gamnaa” (Fuula 121)

Dabalee F

Rakkoolee Fayyadama Afaanii Barreeffama keessatti Mul’atan

Jechootaafi Gaaleewwan Hiikni Isaanii Ifa Hintane

26.

A. Kun otoo kanaan jiruu, jaarraa 19ffaa keessa Oromoota Jaawwii birattis, gama hawaasummaa, dinagdee fi sirna bulchiinsaa wayita jijjiramni bu’uuraa ifatti mul’ateera. seenaa isaanii keessattis jaarraan kun marfata bu’uuraa ta’ee hubatama. Kunis jaarraa itti olaantummaan sirna Gadaafi hojmaatni sirnichaa **cagangaaramuun** itti mul’atedha. (Fuula 27)

B. Akka dubbii lubbu dheerootti, (Fuula 32)

C. ...dhukkuba dandamachuu, beelaa fi dheebuu danda’uuf qophiin **addaddaa** godhama.

Jechoota Addaan Siqamanii Qubeeffamuu Qaban.

Addaaddaa (Fuula 13, 51,70,80,82,107,121,125)

Kanaafimmoo (Fuula 19)

Kaninni (Fuula 62)

Boojiitaasisu (Fuula 62)

Qadiidaagidduutti (Fuula 89)

Diduunimmoo (Fuula 98)

Jiruuirratti (Fuula 102)

Mul’isuirra (Fuula 106)

Dhabuunimmoo (Fuula 108)

Jedhamaniinimmoo (Fuula 131)

Qindoomina Yaadaa Ilaalchsee

27.

A.---“Mucaan dhalate kun mootii ta’a, hordofootaa kana akka jaamaa baay’atu fi gamtoomina qabutu isa marsee deema, tuqni jaamaan sun otuu qaama mucaa ciniineellee akkarraa hinbuqqisne itti **himee**”. (Fuula 15)

B. “Fakkeenyaaf, weellistuun, Horroo Biyya Sangaa Fardaa ta’uu akka armaan gadii kanatti:

Isho’obboo koo yaa daalee

Beenuun galla korma koo

Beenuu hingalla Horrootti

Biyya Abiishee Garbaatti

Biyya Sangaa Fardaatti. Jechuun ibsama.” (Fuula 33)

Dhamjechoota Iddoo Hinbarbaachifnetti Itti Maxxansuu

28.

A. Abbaan ragaa koo, “Goomaan keessa taa’ee kan lolu lolee lafoo/ warra Sangaa Fardaa hinqabne/ti. (Fuula 2 1)

B. Sangaan Fardaa kunuunsaafi soorama addaan qaba. (Fuula 32)

C. Karaa biraa, lubbu dheeroo abbaa ragaa Qaabataa Ayyaanaa “Dagatteen erga Abisheen ulfooftee booda Garbaa loltee qe’ee firootashii warra Dongooro Gutaa (Habee Dongooroo) jiranitti baqatte. Booda, erga ulfishee guddatee akka seera Oromootti qe’ee rakoo fi qarreeshee ganamaatti da’uu waan qabduuf, otuu Dooyyootti deebi’aa jirtuu karaatti deesse jechaa” afoola akkaataa itti deesse himamsumaa armaan olii eeran. (Fuula16)

Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame, waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo kanaan dura Yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbatiif kan hindhiyaanne ta"uu isaafi wabiilee qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadame hunda isaanii wabii keessa kaa"uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa: Chaalaw Hullufee Ceekaa

Mallattoo: _____

Guyyaa: _____

Maqaa Gorsaa: _____

Mallattoo: _____

Guyyaa: _____